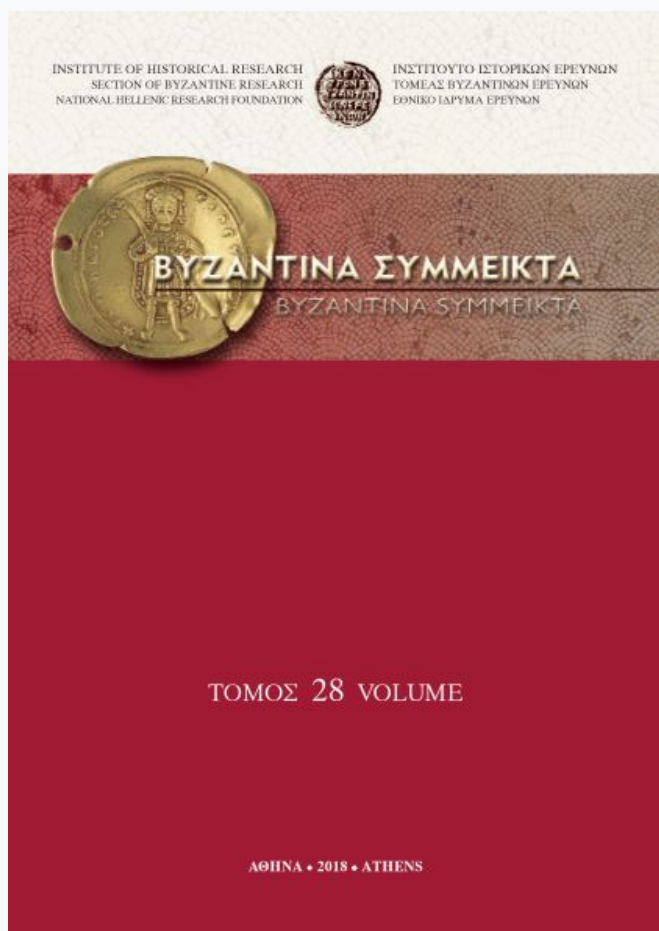

Byzantina Symmeikta

Vol 28 (2018)

BYZANTINA SYMMEIKTA 28

Nikephoros Gregoras' "didaskaleion"

Αννα Σ. ΣΚΛΑΒΕΝΙΤΗ

doi: [10.12681/byzsym.15743](https://doi.org/10.12681/byzsym.15743)

Copyright © 2018, Αννα Σπυρίδωνος Σκλαβενίτη

This work is licensed under a [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

To cite this article:

ΣΚΛΑΒΕΝΙΤΗ Α. Σ. (2018). Nikephoros Gregoras' "didaskaleion". *Byzantina Symmeikta*, 28, 141–167.
<https://doi.org/10.12681/byzsym.15743>

INSTITUTE OF HISTORICAL RESEARCH
SECTION OF BYZANTINE RESEARCH
NATIONAL HELLENIC RESEARCH FOUNDATION

ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟ ΙΣΤΟΡΙΚΩΝ ΕΡΕΥΝΩΝ
ΤΟΜΕΑΣ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΕΡΕΥΝΩΝ
ΕΘΝΙΚΟ ΙΔΡΥΜΑ ΕΡΕΥΝΩΝ

ΒΥΖΑΝΤΙΝΑ ΣΥΜΜΕΙΚΤΑ

BYZANTINA SYMMEIKTA

ΤΟΜΟΣ 28 VOLUME

ANNA ΣΚΛΑΒΕΝΙΤΗ

ΤΟ ΔΙΔΑΣΚΑΛΕΙΟΝ ΤΟΥ ΝΙΚΗΦΟΡΟΥ ΓΡΗΓΟΡΑ

ΑΘΗΝΑ • 2018 • ATHENS

ΤΟ ΔΙΔΑΣΚΑΛΕΙΟΝ ΤΟΥ ΝΙΚΗΦΟΡΟΥ ΓΡΗΓΟΡΑ

Το θέμα της παιδείας των Βυζαντινών γενικά έχει απασχολήσει αρκετά την έρευνα, και διαθέτουμε αρκετές μονογραφίες, διατριβές και άρθρα¹, παραμένουν ωστόσο αρκετά ειδικότερα προβλήματα προς διευκρίνιση. Αντικείμενο της παρούσας μελέτης² είναι η λειτουργία ενός σχολείου κατά το α΄ μισό του 14ου αι. στην Κωνσταντινούπολη, του «διδασκηρίου» του Νικηφόρου Γρηγορά, για το οποίο ελάχιστα έχουν γραφεί³.

---

1. Για την άφθονη παλαιότερη βιβλιογραφία βλ. την συνθετική επισκόπηση της Α. GIANNOULI, Education and literary language in Byzantium, στο: Μ. HINTERBERGER (ed.), *The Language of Byzantine learned Literature* [BYZANTIOS. Studies in Byzantine History and Civilization 9], Turnhout 2014, 52-71. Επίσης βλ. την πρόσφατη συμβολή του Α. MARKOPOULOS, Teachers and Textbooks in Byzantium, 9th to 11th centuries, στο: *Networks of learning, Perspectives on scholars in Byzantine East and Latin West c. 1000-1200*, eds. S. STECKEL – N. GAUL – M. GRÜNBART, Münster 2014, 3-15. Ειδικά για την παιδεία στην Παλαιολόγεια περίοδο ενδεικτικά αναφέρουμε C. N. CONSTANTINIDES, *Higher Education in Byzantium in the thirteenth and early fourteenth centuries* (1204-1310), Nicosia 1982 και S. MERGIALI, *L'enseignement et les lettres pendant l'époque des Paléologues (1261-1453)*, Athènes 1996. Βλ. επίσης E. FRYDE, *The Early Palaeologan Renaissance (1261-ca.1360)*, Leiden-Boston-Köln 2000, 144 κ.ε., P. GOLITSIS, George Pachymère comme didascale, *JÖB* 58 (2008), 53-68, καθώς και την πρόσφατα εκδομένη μονογραφία της F. NOUSIA, *Byzantine Textbooks of the Palaeologan period* [StT 505], Vaticano 2016. Τέλος, την πρόσφατη διατριβή του Η. ΠΕΤΡΟΥ, *Η παιδεία στην Κωνσταντινούπολη τον 15ο αι.*, Ιωάννινα 2017 [=http://olympias.lib.uoi.gr/jspui/handle/123456789/28128].

2. Μέρος της παρούσας μελέτης υπήρξε αντικείμενο ομιλίας μου στο Β'(Θ') Συνέδριο Ελλήνων Βυζαντινολόγων, στο Πανεπιστήμιο Πατρών [13-15 Δεκεμβρίου 2017], με τίτλο «Το διδασκαλείον του Νικηφόρου Γρηγορά μέσα από το επιστολογραφικό του έργο». Θα ήθελα να ευχαριστήσω για τις πολύτιμες υποδείξεις και επισημάνσεις τους δυο ανώνυμους αξιολογητές του άρθρου.

3. Βλ. ενδεικτικά MERGIALI, *Enseignement*, 78-80. D. BIANCONI, *Erudizione e*

Οι πληροφορίες που διαθέτουμε προέρχονται κυρίως από τη γραφίδα του ίδιου του Γρηγορά, κατά πρώτο λόγο από το επιστολογραφικό έργο του και δευτερευόντως από σποραδικές αναφορές στην *Ιστορία* και στον *Φλωρέντιο*. Από τις πληροφορίες του ιστοριογραφικού του έργου αντλούμε στοιχεία σχετικά με την πρώιμη διδακτική του εμπειρία. Εκεί, ο Γρηγοράς αναφέρει ότι, ως ανταπόδοση της πνευματικής σχέσης που είχε με τον Θεόδωρο Μετοχίτη, του προσέφερε *θυμήρη διακονία*, όπως ο ίδιος αποκαλεί τη διδασκαλία του σε δυο τέκνα του Μετοχίτη, τον Νικηφόρο και την Ειρήνη. Ίσως με τον όρο *λογική όμιλία* ο Γρηγοράς υπονοεί τα μαθήματα αστρονομίας που έλαβε από τον Μετοχίτη, ύστερα από δική του επίμονη παράκληση⁴, ενταγμένη και μέσα στην *Ρωμαϊκή* του *Ιστορία*. Η διδασκαλία στα τέκνα του Μετοχίτη συνίστατο στη διασάφηση αινιγματικών και δύσκολων χωρίων, τόσο εθνικών, όσο και χριστιανών συγγραφέων, κάτι που δείχνει ότι τα δυο αδέρφια είχαν κατακτήσει το στάδιο της στοιχειώδους παιδείας: *ἀλλὰ προσήειν συχνὰ οἱ οὐ μόνον λογικῆς εἵνεκα ὀμιλίας, ἀλλὰ καὶ διακονίαν τινὰ θυμήρη πληρῶν αὐτῶ. ἐδίδασκον γὰρ τὸν τε νῖέα καὶ ἦν ἔφαμεν αὐτοῦ θυγατέρα, τὰ τῶν θύραθεν καὶ ἡμετέρων βιβλίων αἰνιγματώδη καὶ γρίφα διαλευκαίνων καὶ τὴν ἐκείνων νύκτα πρὸς ἡμέραν μεθαρμοζόμενος*⁵.

didattica nella tarda Bisanzio, στο: *Libri di scuola e pratiche didattiche. Dall'Antichità al Rinascimento*, ed. L. DEL CORSO – O. PECERE, Cassino 2010, 475-512, κυρίως 504-506, και Α. Μ. CUOMO, Nicephorus Gregoras, Barlaam Calaber, Matthaëus Blastares e la riforma del calendario, στο: *Byzanz und das Abendland: Begegnungen zwischen Ost und West*, Budapest 2013, 198-200.

4. «Παρακλητικὸς περὶ ἀστρονομίας», *Ρωμαϊκή Ιστορία*, έκδ. L. SCHOPEN, *Nicephori Gregorae Byzantina Historia* [CSHB], τ. 1-3, Bonn 1829-1855 [στο εξής: *Ρωμαϊκή Ιστορία*], 1.322.5-1.327.5. Η ομιλία χρονολογείται στις αρχές της 10ετίας του 1320, την ίδια εποχή που ο Γρηγοράς παρέδιδε τα μαθήματα στα παιδιά του Μετοχίτη. Μάλιστα, το κείμενο αυτό είχε αποσταλεί στον Μετοχίτη και ως επιστολή, βλ. D. MANOLOVA, If it looks like a letter, reads like a letter and talks like a letter: The case of Nikephoros Gregoras' Letter collection, στο: *Medieval Letters-Between Fiction and Document*, eds. E. BARTOLI – C. HÖGEL, Turnhout 2015, 317-333 και της ΙΔ., The Student becomes the Teacher: Nikephoros Gregoras' *Hortatory Letter concerning Astronomy*, στο: *Toward a Historical Sociolinguistic Poetics of Medieval Greek*, έκδ. Α. CUOMO – E. TRAPP [BYZANTIOCS, Studies in Byzantine History and Civilization-12], Turnhout 2018, 143-160. Για την καθοριστική επίδραση του Μετοχίτη στον Γρηγορά, βλ. επίσης Α. ΣΚΛΑΒΕΝΙΘΗ, *Συμβολή στη μελέτη των επιστολών του Νικηφόρου Γρηγορά*, διδ. διατριβή, Ιωάννινα 2014, 5-8 [=phdtheses.ekt.gr/eadd/handle/10442/38832].

5. *Ρωμαϊκή Ιστορία*, 1.309.13-17.

Στη συνέχεια, ο Γρηγοράς εξαίρει τη φιλομάθεια της Ειρήνης, αποφεύγοντας να μιλήσει όμως για τον Νικηφόρο⁶. Προφανώς, ο τελευταίος δεν διακρινόταν για την επιμέλειά του. Αυτό προκύπτει τόσο από επιστολές του ιδίου του Γρηγορά⁷, όσο και του Θεοδώρου Υρτακηνού, ο οποίος ήταν πιθανότατα ο προηγούμενος διδάσκαλος του. Ο Υρτακηνός περιγράφει στον Θεόδωρο Μετοχίτη με γλαφυρότητα την επιπολαιότητα του γιου του⁸. Συγκεκριμένα, εξοργισμένος γράφει επιστολή στον Θεόδωρο Μετοχίτη, όπου τονίζει ότι ο γιος του Νικηφόρος αδιαφορεί εντελώς για τα γράμματα, ενώ κύρια ενασχόλησή του είναι αυτή που τέρπει τους νεαρούς αριστοκράτες, δηλαδή να τριγυρνά έφιππος και να κομπάζει. Αναφέρει μάλιστα ο Υρτακηνός πως αναγκάστηκε να τον μαστιγώσει, αλλά δεν είδε καμιά μεταμέλεια από τον μαθητή του, μολονότι παρήλθαν πέντε ημέρες από την τιμωρία του. Στο τέλος, προβληματισμένος ο Υρτακηνός, αναρωτιέται μήπως ο υπερβολικός πλούτος έχει αλλοιώσει τον χαρακτήρα του νεαρού Μετοχίτη⁹ και συλλογίζεται ότι θα ήταν πιο λογικός και συγκρατημένος αν μετακινούνταν με τα πόδια, αντί να είναι έφιππος. Ο Γρηγοράς ωστόσο φαίνεται πιο επιεικής απέναντι στον νεαρό Μετοχίτη, σε σχέση με τον Υρτακηνό, όπως θα διαπιστώσουμε στη συνέχεια, αναλύοντας τις παιδαγωγικές του απόψεις.

6. *Ρωμαϊκή Ιστορία*, 1.309.17-19.

7. P. A. M. LEONE, *Nicephori Gregorae Epistulae* II, Martino 1982 (στο εξής: LEONE, *Epistulae* II), επ. 25 και επ. 112. Εκτενής αναφορά για την πρόοδο του Νικηφόρου Μετοχίτη γίνεται στο υποκεφάλαιο «Οι παιδαγωγικές απόψεις», παρακάτω, σ. 161 κεξ..

8. ΑΡ. ΚΑΡΠΟΖΕΛΟΣ – G. FATOYROS, *The Letters of Theodoros Hyrtakenos*, Athens 2017, επ. ιθ', σσ. 124-126. Το όνομα του υιού του Μετοχίτη δεν αναφέρεται στην επιστολή, όμως θεωρώ ότι πιθανότατα πρόκειται για τον Νικηφόρο και όχι για κάποιον άλλον γιο του Θεοδώρου Μετοχίτη, επειδή ο Νικηφόρος αλληλογραφεί με τον Υρτακηνό.

9. *The Letters of Theodoros Hyrtakenos*, επ. ιθ', στ. 15-18: ἀλλ' ἦν ἀπῆσαν ἐσθημάτων λαμπρότητες, καὶ ζώνη δερματίνη τὴν ὁσφὺν περιέζωστο, καὶ μὴθ' ἵπποις ἐπωχεῖτο χρυσηνίοις, ποσὶ δ' ἐχρῆτο πεξεύουσιν, ἐκράτει μὲν αὐτὸς ἀλογίας ... Το απόσπασμα, πέρα από τις πληροφορίες για τον τρόπο ένδυσης των πλουσίων, χρησιμοποιεί τη φράση «ζώνη δερματίνη», αντλώντας από το Ευαγγέλιο και συγκεκριμένα από τη μορφή του Ιωάννου του Βαπτιστοῦ (Ματθαῖος, 3.4.4-6). Η δερματίνη ζώνη του Βαπτιστοῦ έδειχνε την αδιαφορία του για την τροφή, βλ. C. DATEMA, Another unedited homily of Ps. Chrysostom on the birth of John the Baptist, *Byz* 53 (1983), 482, στ. 51-59: Εἶχε γὰρ φησι, τὸ ἐνδυμα αὐτοῦ ἀπὸ τριχῶν καμήλων καὶ ζώνην δερματίνην περὶ τὴν ὁσφὺν αὐτοῦ. Τὸ γὰρ ἴδιον τῆς ἐν ἐρήμῳ ἀσκήσεως σχῆμα ... εἶχε δὲ καὶ δερματίνην ζώνην, δι' ἧς τὴν τε νενεκρωμένην τῆς γαστροῦς ἐπιθυμίαν ἐδήλουν.

Είναι η περίοδος γύρω στο 1320, όταν ο Θεόδωρος Μετοχίτης έχει ανακαινίσει τη μονή της Χώρας και εγκαθιστά εκεί τον 27χρονο Γρηγορά, στον οποίον μεταλαμπαδεύει (παρά τους αρχικούς δισταγμούς του) τις γνώσεις του στην Αστρονομία. Η επιστήμη αυτή είχε από καιρό παραμεληθεί, όπως τουλάχιστον μαρτυρεί ο ίδιος ο Γρηγοράς στην *Ρωμαϊκή Ιστορία* του¹⁰. Το γεγονός ότι ο ορφανός Γρηγοράς μετά την μαθητεία του κοντά στον θείο του Ιωάννη, μητροπολίτη Ηρακλείας Πόντου¹¹, φθάνει στην Κωνσταντινούπολη και εμπλουτίζει τις γνώσεις του στην θύραθεν παιδεία αρχικά δίπλα στον λόγιο Ιωάννη Γλυκύ¹² και κατόπιν κοντά στον Θεόδωρο Μετοχίτη, αποτελεί σοβαρή ένδειξη ότι η εκπαίδευση στο παρηκμασμένο βυζαντινό κράτος της πρώιμης παλαιολόγιας περιόδου ήταν μάλλον ιδιωτική υπόθεση¹³. Μολαταύτα, επί Ανδρονίκου Β΄ Παλαιολόγου τονώθηκε το ενδιαφέρον για την παιδεία, καθώς ο ίδιος ο αυτοκράτορας συγκέντρωσε πλήθος ελλογίμων στο παλάτι, προσφέροντάς τους μάλιστα πολλά αξιώματα¹⁴.

Η ίδρυση του διδακτηρίου

Σχετικά με τον ακριβή χρόνο, κατά τον οποίον ο Γρηγοράς «άνοιξε¹⁵» το διδακτήριο –*διδασκαλείον* ανέωξα κατά τα λεγόμενα του ιδίου–

10. ἀφ' οὗ γὰρ περὶ πλείονος ποιησάμενος ἐμὲ κατὰ τὴν αὐτῷ νεουρηθεῖσαν μονὴν τῆς Χώρας φέρων κατώκισε, πολλὴν ἔπειτα τὴν στοργὴν ἐδείκνυ πρὸς ἐμὲ καὶ ἰλαρὰν τὴν διάθεσιν καὶ μικροῦ τοῖς αὐτοῦ παισὶν ἐπίσης ἐδίδου τὴν σχέσιν ἡμοῖ ὥστε καὶ ἀστρονομικὴν ἐπιστήμην μόνος κατὰ τοῦσδε τοὺς χρόνους εἰδὼς ἐς τὸ ἀκρότατον οὐκ ἀπηξίωσε μὴ οὐ μεταδοῦναι ἡμοῖ τοῦ τοσούτου πλούτου... (*Ρωμαϊκή Ιστορία* 1.309.1-6).

11. V. LAURENT, *La Vie de Jean, métropolitaine d' Héraclée du Pont*, *Ἀρχεῖον Πόντου* 6 (1934), 3-67.

12. *Ρωμαϊκή Ιστορία*, 1.270. 20-23: τοῦτον τοῦ ἀνδρὸς ἀπολελεύκειν κἀγὼ, καθόσον πλείστον ἔξην, ἐν ταῖς νύκτωρ καὶ μεθ' ἡμέραν σχολαῖς λογικαῖς αὐτῷ συγγινόμενος καὶ πολλὴν τῆς ἐκείνου γλώττης τρυγῶν τὴν ὠφέλειαν. Για τον Ιωάννη Γλυκύ, βλ. ΣΤ. ΚΟΥΡΟΥΣΗΣ, Ὁ λόγιος οἰκουμενικὸς πατριάρχης Ἰωάννης ΙΓ' ὁ Γλυκύς, *ΕΕΒΣ* 41 (1974), 297-405, ιδίως τις σσ. 403-405, όπου είναι εκδεδομένη η διαθήκη του πατριάρχη από το χέρι του μαθητή του, του Νικηφόρου Γρηγορά, ὡς ἀπ' αὐτοῦ.

13. CONSTANTINIDES, *Higher Education*, 90 κ.ε.

14. N. GAUL, All the emperor's men, Paideia and Networking strategies at the court of Andronikos II Palaiologos, 1290-1320, *DOP* 70 (2016), 245-270.

15. Η φράση *διδασκαλείον* ανέωξα παραπέμπει στον Λιβάνιο, εκδ. R. FOERSTER, *Libanii Opera*, v. X, Leipzig 1921 [ανατ. Hildesheim 1963], επ. 391, 386, 6. Ο Λιβάνιος ανήκε στους ρήτορες που προτιμήθηκαν ιδιαίτερα στην παλαιολόγια περίοδο, βλ. N. GAUL, *Thomas Magistros und die spätbyzantinische Sophistik*, Wiesbaden 2011, 174-188 [στο εξής GAUL, *Thomas Magistros*].

δεν μπορούμε να είμαστε σίγουροι. Ξέρουμε ωστόσο ότι αυτό έγινε κατά τη δεκαετία 1320-1330, καθώς σε μια επιστολή του (επ. 114, προς τον Καλοσιδά) ο Γρηγοράς αναφέρει ρητά την ίδρυση του ως γεγονός περίπου σύγχρονο με την έκδοση δυο πρώτων έργων του (*Περὶ διορθώσεως Πασχαλίου* και *Περὶ κατασκευῆς καὶ γενέσεως ἀστρολάβου*¹⁶). Επιπρόσθετα, γνωρίζουμε ότι το πρώτο έργο, η διόρθωση του υπολογισμού του Πάσχα, παρουσιάστηκε το 1324 ενώπιον του αυτοκράτορα Ανδρονίκου Β', οπότε είναι εύκολο να υποθέσουμε ότι τότε περίπου άρχισε και η λειτουργία του διδαστηρίου. Ας δούμε όμως τι πληροφορίες παρέχει η προαναφερθείσα επιστολή για το θέμα: *Ἐφόδια δὲ μοι πρὸς τοῦτον αἱ συχναὶ τῶν πολλῶν συνωθήσεις καὶ ἰκεσίαι γεγένηται τά τε ἄλλα προτείνουσαι δίκαια καὶ ὅτι καθάπαξ πάντας ὁ χρόνος φθάσας παρείλετο καὶ οὐδαμῇ γε οὐδένα τῶν καθ' ἡμᾶς ἀφῆκε Ἑλλήνων, ὃς τὸ κυριώτατον τῆς φιλοσοφίας, τὴν τῶν μαθημάτων δηλαδὴ τετρακτύν, ἀκοαῖς ἀνθρώπων παράσχοι καὶ ψυχὰς πεινώσας ἐμπλήσειε, καὶ κίνδυνον ἐντεῦθεν μάλα πρόχειρον εἶναι ζημιοῦσθαι τὸ γένος, χρῆμα πάντων χρημάτων, ὅποσα γῇ παρέσχευ ἡλίω θεᾶσθαι τὸ κάλλιστον. διὰ τοι τοῦτο καὶ διδασκαλεῖον αὐτὸς ἀνέωξα καὶ κόποις ἐκδέδωκα ἑμαυτόν, ἐκὼν ἀέκοντι γε θυμῷ, δυσωπηθεὶς μὲν πῶς, ὥς εἴρηται, καὶ τὰς τῶν ἐκάστοτε προσιόντων ἰκετείας, συχνοὶ δ' οὔτοι καὶ φίλοι καὶ πολλὴν τὴν σεμνότητα προβαλλόμενοι γένους τε εἵνεκα καὶ ἀρετῆς τῆς τε ἄλλης καὶ ἦν οἱ τῶν λόγων τελεσφοροῦσι λειμῶνες τὸ δὲ πλέον αἰδοῖ τῆς τοῦ παρασχόντος νομοθεσίας, σφοδρὸν τι καὶ ἱταμὸν ἀπειλοῦντος, εἴ τις λαβὼν παρ' αὐτοῦ δῶρον ὁποιοῦν, ἔπειτα θύοι φειδοῖ καὶ οὐ μάλα ἐκὼν γε εἶναι τὴν κοινωνίαν προσίεται* (επ. 114, 55-70).

Τρεις είναι λοιπόν οι λόγοι που αναφέρει ο ίδιος ο Γρηγοράς ότι τον ώθησαν στην ίδρυση του διδαστηρίου. Ο πρώτος λόγος είναι το γεγονός ότι η τετρακτύς¹⁷ των μαθημάτων (αριθμητική, γεωμετρία, μουσική, αστρονομία) δεν διδασκόταν στις μέρες του, όπως ο ίδιος αναφέρει με εμφαντικό και απόλυτο τρόπο (*οὐδαμῇ γε οὐδένα τῶν καθ'*

16. A. DELATTE, *Anecdota Atheniensia*, τ. II, Paris 1939, 189-235.

17. Σχετικά με τη σπουδαιότητα της τετρακτύος των μαθημάτων ήδη από προγενέστερη εποχή, βλ. Ἰγνατίου, *Βίος Νικηφόρου*, εκδ. C. DE BOOR, Λειψία 1880, σ. 149.27-150.15. Στο χωρίο εξαίρεται η παιδεία του μετέπειτα πατριάρχη Νικηφόρου (9ος αι.), ενώ τονίζεται ότι η ενασχόλησή του με αυτές τις τέσσερις επιστήμες τον οδήγησε στην τούτων δέσποιναν, τη φιλοσοφία, βλ. P. LEMERLE, *Le premier humanisme byzantine*, Paris 1971, 131-133.

ἡμᾶς ἀφῆκε Ἑλλήνων)¹⁸. Το αποτέλεσμα αυτής της εγκατάλειψης είναι οι ψυχές των ανθρώπων να μένουν ανικανοποίητες. Ο πολυμαθής λόγιος χαρακτηριστικά μιλά για ψυχές «πεινώσες», ενώ επισημαίνει με μια φράση πολύ πρωτοποριακή για την εποχή του πόσο επικίνδυνη είναι η απαιδευσία αυτή για το «γένος»¹⁹. Ως δεύτερη αιτία της δημιουργίας του διδακτηρίου αναφέρει τις θερμές ικεσίες οικείων και φίλων, μεταξύ των οποίων βρίσκονταν πολλοί διακεκριμένοι άνθρωποι, ενώ ο τρίτος και σοβαρότερος λόγος που επικαλείται είναι το γεγονός ότι ο θεός θυμώνει με όσους δεν μοιράζονται το ταλέντο τους με άλλους ανθρώπους. Ο τελευταίος λόγος κρίνεται μάλιστα ως ο σπουδαιότερος όλων. Με τον τρόπο αυτό ο συγγραφέας προσδίδει κύρος στο εγχείρημά του, αντλώντας από την ευαγγελική ρήση και συγκεκριμένα μέσα από την «Παραβολή των ταλάντων» (Ματθαίος, 25).

Σχετικά με το πού λειτούργησε το διδακτήριο, τα λεγόμενα του Γρηγορά δεν αφήνουν την παραμικρή αμφιβολία ότι η μονή της Χώρας ήταν το μέρος όπου πραγματοποιούνταν οι διαλέξεις του. Άλλωστε, εκεί ήταν το ενδιαίτημά του καθ' όλο τον βίο του, από το 1321, όταν δηλαδή ο μέντοράς του Θεόδωρος Μετοχίτης ολοκλήρωσε την ανακαίνιση της μονής και τον όρισε ως διάδοχό του και φύλακα της βιβλιοθήκης της μονής, όπως προκύπτει και από το ποίημα που συνέθεσε ο Μετοχίτης για τον προστατευόμενό του²⁰. Όπως μαρτυρεί ο ίδιος ο Γρηγοράς στην

18. Θα μπορούσε κανείς να διακρίνει το στοιχείο της υπερβολής στα γραφόμενα του Γρηγορά. Εντούτοις, σχετικά με την αστρονομία, που αποτελεί κλάδο της τετρακτύος και ενδιαφέρει ιδιαίτερα τον Γρηγορά, υπάρχει και η μαρτυρία του διδασκάλου του, Θεοδώρου Μετοχίτη, η οποία επιβεβαιώνει ότι η ενασχόληση με το αντικείμενο ήταν σπάνια επί των ημερών του, εφόσον ο ίδιος ο Μετοχίτης κατάφερε μόλις στα 43 του χρόνια να βρει στο πρόσωπο του Μανουήλ Βουεννίου τον κατάλληλο διδάσκαλο, για να του μεταλαμπαδεύσει τις πολύτιμες γνώσεις του στην αστρονομία, βλ. Β. BYDEN, *Theodore Metochites' Stoicheiosis Astronomike and the Study of natural Philosophy and Mathematics in early Palaeologan Byzantium*, Göteborg 2003, 431, 444 κ.ε.

19. Την άποψη αυτή συναντάμε πολύ μεταγενέστερα, τον 19ο αι., στο κείμενο της *Ἑλληνικῆς Νομαρχίας*, όπου ο Ανώνυμος συγγραφέας τονίζει (στο 5ο κεφάλαιο) ότι για την κατάκτηση της ελευθερίας, σημαντική είναι η «προχώρησις τοῦ γένους εἰς τὰ μαθήματα», βλ. Γ. ΒΑΛΕΤΑ, *Ἄνωνύμου τοῦ Ἑλλήνος Ἑλληνικὴ Νομαρχία*, Αθήνα 1957, 50.

20. Βλ. Ι. POLEMIS, *Theodori Metochitae Carmina*, Turnhout 2015, 96-97:

Εἰς τὸν σοφὸν Γρηγορᾶ ὑποθήκαι περὶ τῶν οἰκείων συνταγμάτων (στ. 323 κ.ε.).

Ρωμαϊκή Ιστορία του, κάνοντας έναν απολογισμό της ζωής του, η μονή της Χώρας ήταν ο χώρος διαμονής του από τα νιάτα του έως τη διάρκεια του εγκλεισμού του²¹. Μάλιστα, διαπιστώνει με πικρία ότι οι μοναχοί, τους οποίους στο παρελθόν είχε ευεργετήσει ποικιλοτρόπως, είχαν πλέον γίνει απηνείς διώκτες του²². Κατά την διάρκεια του εγκλεισμού του, τον επισκέφθηκε στη μονή της Χώρας ο άλλοτε καλός του φίλος, Δημήτριος Καβάσιλας. Ο Καβάσιλας ήρθε ως εκπρόσωπος του Ιωάννου Καντακουζηνού και συνοδευόταν από εκπρόσωπο του πατριαρχείου²³. Ο Γρηγοράς, έχοντας πάντα στο νου του το διδακτήριο (*αἱ ἄλλοτ' ἄλλων σοφῶν συναυλῖαι καὶ λογικαὶ πανηγύρεις*) παρερμηνεύει την στάση του σώματος και την αμήχανη σιωπή του Καβάσιλα ως λύπη και την αποδίδει στη διακοπή της λειτουργίας του διδακτηρίου²⁴.

---

*Τοῦνεκα μοι ἴγαθε, πουνέειν τῶν ἔκατ' ἐπιτέλλω,
καὶ τε πόνησον ἐπιμελέως δῆθ' ὥς κε σαώσεις
βιβλία τὰμιά, τά μοι πρό γε πάντων ἀρίτιμ' ἐσθλῶν
ὧν τύχον ἢ δρᾶσα πὰρ βίοτον μάλ' ἀνύτων τόνδε ...
Χώρα τέ μοι γένε ἄσυλος ἀμφὶ τέκεσσ' ἀμεδαποῖς,
ὥς κεν ἄρ' ἀσφαλεῖ μενέειν τὰμιά φίλτατ' ἐσαεὶ ὃ
Χώραν ἐμὴν περικαλλέα τάνδε σὺ ναίων μουνὰν
ἦν ἄρ' ἐγὼ σοι αἴσιον ἰδρυσάμην κατάπαυμα,
εὐδίοον τ' ἀπὸ πάντα χεῖματα, πάντα δὲ λυγρὰ
σεῖτ' ἀπερύκουσαν ἀνὰ βίοτον αἰεὶ τόνδε...*

21. Ἐκ γὰρ πάνυ τοι νέας καὶ παιδικῆς ἡλικίας, ἐμαυτὸν ἐγκαθιδρύσας τῇδε τῇ μονῇ, παρήμενα μέχρι καὶ ἐς τὴν τήμερον, ἔτος ἀμείβων τῆς ἡλικίας ἐξηκοστόν. Καὶ πολλῶν μὲν ἐν μέσῳ πρόξενος ἐγενόμην τῷ τόπῳ καλῶν, συναιρομένου θεοῦ πολλοὺς δὲ καὶ τῷ τὴν μονὴν εὐθὺς ἀναδεξαμένῳ καὶ ἐγκαινίζοντι φιλοτίμῳ γνώμῃ καὶ χειρὶ σοφωτάτῳ ἐκείνῳ ἀνδρὶ συνηράμην, ἐς ὅσα τε χρειᾶς ἐκείνῳ καὶ ἡμῖν ἔδει, καὶ ὅσα τὸ τοῦ φίλτρου δυνάμενον ἡμῖν ὑπηγόρευε. δι' ἃ μοι καὶ τὴν ἐπιτροπὴν καὶ τὴν τῶν τῆς μονῆς τιμωτέρων καὶ ἀναγκαιοτέρων ἐπίσκεψιν πραγμάτων ἐπίστευσε, καὶ τρόπον τινὰ διάδοχον ἐαυτοῦ κατέστησε τελευτῶν ἐκείνους ἐνταῦθα ... (*Ρωμαϊκή Ιστορία*, 2.1045. 18 κ.ε.).

22. Διὰ δὲ ταῦτα κάκεῖνα φιλίας ἡμῖν οἱ σεμνοὶ πατέρες καὶ ἀδελφοὶ καὶ πνευματικῆς ἀγάπης ὀφείλοντες ἐκτίνειν σημεῖα, οἱ δ' ὥς ταῦροι περιέσχον με, καιρὸν εἰληφότες, ὅποιον ὥς ἔοικεν ἐπεζητήσῃ καὶ ὥς ἐν ἀποκρύφοις οἰκοῦντες θῆρες ἔβρουζαν ἐπ' ἐμὲ τοὺς ὀδόντας αὐτῶν ἀντὶ ἀγαθῶν ἀνταποδόντες κακὰ (*Ρωμαϊκή Ιστορία*, 2.1046. 9-14).

23. *Ρωμαϊκή Ιστορία*, 2.1050, 13 κ.ε.

24. Πῶς ὁ τὰ πλεῖστα φθεγζόμενα οἶκος ἄφθογγος ἐξαίφνης κατέστη; καὶ πῶς αἱ τῶν αἰεὶ προσιόντων ἄλλοτ' ἄλλων σοφῶν συναυλῖαι καὶ λογικαὶ πανηγύρεις καὶ τὰ σεμνὰ τῶν ἀγώνων ἐκεῖνα παλαιόματα φροῦδα γέγονεν ἐν βραχεῖ; καὶ πῶς οἱ τῶν

Τα Μαθήματα

Η *Ρωμαϊκή Ιστορία* δεν παρέχει πληροφορίες σχετικά με τα μαθήματα του διδασκαστή. Φειδωλές εξάλλου είναι και οι πληροφορίες που προσφέρει το επιστολογραφικό corpus για τα μαθήματα που διδάσκονταν στο διδασκαλείο, ωστόσο εμπλουτίζονται και επιβεβαιώνονται από την έρευνα πλήθους χειρογράφων που δημιουργήθηκαν στη μονή της Χώρας, πολλά από τα οποία περιέχουν αυτόγραφες σημειώσεις του Γρηγορά²⁵.

Ας ερευνήσουμε ωστόσο πρώτα τις μαρτυρίες των επιστολών. Στην επιστολή 111, η οποία δεν παρέχει τεκμήρια χρονολόγησης και απευθύνεται σε κάποιον Αβαλάντη, ο Γρηγοράς αναφέρει ότι την εποχή της συγγραφής της επιστολής δίδασκε έργα του Αριστοτέλη και συγκεκριμένα τα *Φυσικά* και τα συγγράμματα που συνθέτουν το *Όργανον*²⁶: *Ἡμεῖς δ' ἴν' εἰδείης ὡς ἀμεταβλήτως ἔχομεν, ἐλθέ, τῆς ἡμετέρας ὑποσχέσεως, εἰ βούλει, μεθεξῶν. εἰσὶ γὰρ οἱ νῦν ἀκροῶνται τῆς Φυσικῆς παρ' ἡμῶν Ἀκροάσεως τῆς Ἀριστοτέλους καὶ πρὸς γε δὴ τῆς ὅλης ἀνελλιπῶς λογικῆς πραγματείας ἐκείνου* ²⁷.

Η διδασκαλία του αριστοτελικού έργου δεν αποτελεί έκπληξη. Ο Γρηγοράς είχε διδαχθεί τα ίδια ακριβώς συγγράμματα από τον Μετοχίτη, ενώ το ίδιο ενδιαφέρον για τα έργα αυτά ως ύλη σχολική είχε επιδείξει και ο Γεώργιος Παχυμέρης²⁸.

μαθηματικῶν πηγῶν ἀταμίευτοι ῥύακες νῦν ἀταμίευτα σιγῶσαν τὴν ἐρημίαν ἠλλάξαντο· καὶ πῶς οἱ τῶν πολλὰχόθεν ἀποριῶν καὶ λύσεων τῆς ἀστροθεάμονος σοφίας δίαυλοι ἐν τοῖς τῆς λήθης ἐκρύβησαν τάφοις; ἐμοὶ μὲν οὖν τοιαῦτα ἐδίδου τὸ σχῆμα τοῦ φίλου λογίζεσθαι, καὶ ὅσα πλείω τούτοις ἔπεται... (*Ρωμαϊκή Ιστορία* 2.1051. 5-14). Ο Γρηγοράς εύλογα αποδίδει την αμηχανία του φίλου του σε σκέψεις για το ένδοξο παρελθόν του διδασκαστή. Άλλωστε με τον Καβάσιλα τον συνέδεε μακρόχρονη φιλία, από τότε που ο τελευταίος είχε μεσολαβήσει, ώστε τα συγγράμματα του Γρηγορά να γίνουν γνωστά στον Ανδρόνικο Β' Παλαιολόγο, στις αρχές της 10ετίας του 1320, βλ. H.-V. BEYER, Demetrios Kabasilas, *Freund und späterer Gegner des Gregoras*, *JÖB* 39 (1989), 162-173.

25. I. ŠEVČENKO, Some autographs of Nicephorus Gregoras, *ZRVI* 8/2 (1964), 435-450.

26. *Κατηγορίαι, Τοπικά, Περί Σοφιστικῶν Ελέγχων, Περί Ερμηνείας, Αναλυτικά Πρότερα και Αναλυτικά Ὑστερα*. Πρόκειται για έργα που είχαν μεγάλη διάδοση στους βυζαντινούς λογίους, βλ. S. KOTZAMBASSI, *Aristotle's Organon and its byzantine commentators*, *Princeton University Library Chronicle* 65 (2002), 51-62.

27. LEONE, *Epistulae* II, επ. 111, 5-9.

28. M. TRIZIO, Reading and commenting on Aristotle, στο: *The Cambridge Intellectual*

Επίσης, στην επιστολή 4, προς τον (Νικόλαο) Πεπαγωμένο²⁹, τον οποίον ο Γρηγοράς προσφωνεί *φοιτητῶν τε καὶ ἐταίρων ἄριστε*- κάτι που προφανώς σημαίνει ότι ο Πεπαγωμένος ανήκε στους μαθητές του- ο Γρηγοράς αναλύει τη σημασία ενός χωρίου του Αιλίου Αριστείδη από τον λόγο του *Εἰς Ρώμην*, διασαφηνίζοντας συγκεκριμένα σημεία που δυσκόλευαν τον παραλήπτη (βλ. και παρακάτω, σ. 159). Η συστηματική ενασχόληση του Γρηγορά με τον Αίλιο Αριστείδη οφείλεται στον μέντορά του Θεόδωρο Μετοχίτη, ο οποίος είχε τονίσει την υπεροχή του ρήτορα αυτού έναντι του Δημοσθένους³⁰. Μάλιστα, γνωρίζουμε ότι στη διάθεση του Γρηγορά ήταν τουλάχιστον το χειρόγραφο Vat. gr. 1297, που έχει χρονολογηθεί στα έτη 1305-1321, με έργα του Αιλίου Αριστείδη, το οποίο είχε επιμεληθεί ο Μετοχίτης. Η Inmaculada Pérez-Martin εντόπισε το χέρι του Γρηγορά σε παρασελίδια σχόλια του έργου *Παναθηναϊκός*, στο χφ. Escorial Φ. Ι. 18. Τα σχόλια αυτά είναι τόσο αναλυτικά, που οδηγούν την Pérez στο συμπέρασμα ότι χρησίμευαν ως σχολικό εγχειρίδιο³¹. Ο ίδιος ο Γρηγοράς, επιμελήθηκε το χειρόγραφο Pal. gr. 129³², με *excerpta* του Αιλίου Αριστείδη και πολλών άλλων

history of Byzantium, εκδ. Α. KALDELLIS – Ν. SINIOSOGLU, Cambridge 2017, 397-412, κυρίως 399-400. Επίσης, Ι. TELELIS, Τεχνικός διδάσκαλος: Georgios Pachymeres as paraphrast of Aristotelian meteorology, στο: *Toward a Historical Sociolinguistic Poetics of Medieval Greek* [βλ. σημ. 4], 119-142.

29. Αγνοούμε πού ακριβώς δίδασκε ο Πεπαγωμένος. Θεωρούμε ότι πρόκειται για τον Νικόλαο Πεπαγωμένο, παραλήπτη τουλάχιστον ακόμη μιας επιστολής, βλ. LEONE, *Epistulae* II, επ. 1, σσ. 17-18. Σώζεται άλλωστε και επιστολή του Νικολάου Πεπαγωμένου, με την οποία αυτός ζητά από τον Γρηγορά να του αποστείλει το βιβλίο της «Ἀρμονικῆς» του Πτολεμαίου, βλ. LEONE, *Epistulae* II, επ. 20, 421-422.

30. M. GIGANTE, *Teodoro Metochites, Saggio critico su Demostene e Aristide*, Milano 1969, 20.

31. Ι. PÉREZ MARTIN, Aristides' *Panathenaios* as a Byzantine Schoolbook: Nikephoros Gregoras' Notes on Ms. Escorial Φ.Ι.18, στο: *Toward a Historical Sociolinguistic Poetics of Medieval Greek*, 85-107.

32. Ι. PÉREZ MARTIN, Elio Aristides en el Monasterio de Cora στο: *La tradición y la transmisión de los oradores y rétores griegos*, εκδ. F. HERNÁNDEZ MUÑOZ, Berlin 2012, 213-238. Για το ενδιαφέρον των λογίων της Παλαιοιολόγιας περιόδου σχετικά με τον Αίλιο Αριστείδη, τον Πλούταρχο, τον Λιβάνιο και τον Φιλόστρατο βλ. GAUL, *Thomas Magistros*, 174-188. Την ίδια εποχή ο Γρηγοράς συνεργάζεται με τον Μετοχίτη και επιμελούνται από κοινού αρκετά χειρόγραφα, βλ. D. BIANCONI, La biblioteca di Cora tra Massimo Planude e Niceforo Gregora, *Segno e Testo* 3 (2005), 391-438, κυρίως 410 κ.ε.

συγγραφέων. Από τη μελέτη του χειρογράφου διαφαίνονται τα ποικίλα ενδιαφέροντα του Γρηγορά. Η θεματική του συγκεκριμένου χειρογράφου περιλαμβάνει μεταξύ άλλων γνωμικά αρχαίων φιλοσόφων, αποσπάσματα από τον Αἴλιο Αριστείδη, τον Ωριγένη, τον Λιβάνιο, τον Πλούταρχο τον Ισοκράτη, τον Πλάτωνα, τον Θεμίστιο, τον Γρηγόριο Νύσσης και τον πατριάρχη Φώτιο³³.

Τι άλλο μπορεί να δίδασκε ο Γρηγοράς; Από τη μελέτη του apparatus fontium των επιστολών του, αλλά και όλου του συγγραφικού του έργου, δεν είναι δύσκολο να παρατηρήσει κανείς τη σαφή προτίμησή του στον Πλάτωνα. Άλλωστε, χειρόγραφα του φιλοσόφου είχε επιμεληθεί ο ίδιος ο Γρηγοράς, μαζί με μαθητές του. Ήδη, η έρευνα έχει ασχοληθεί σε βάθος με το χειρόγραφο Vat. gr. 228, το οποίο περιέχει αυτόγραφες σημειώσεις του ίδιου του Γρηγορά στον *Τίμαιο* του Πλάτωνα³⁴, ενώ ένα ακόμη χειρόγραφο που είχε επιμεληθεί ο Γρηγοράς είναι το Oxon. Clarkianus 39. Το ζωηρό ενδιαφέρον του λογίου για τον Πλάτωνα πιστοποιείται κι από το γεγονός ότι ο Γρηγοράς μιμήθηκε τους πλατωνικούς διαλόγους σε πολλά έργα του (π.χ. *Φλωρέντιος*), ενώ ο Πλάτωνας είναι ο συγγραφέας, από τον οποίο αντλεί επιχειρήματα κατά των παλαμικών³⁵, όταν πια έχει εμπλακεί στην παλαμική έριδα.

Είναι επίσης σχεδόν βέβαιο ότι στην ύλη του διδασκαλείου περιλαμβάνονταν ο Πλούταρχος και ο Διογένης Λαέρτιος, καθώς υπάρχουν πολυάριθμες αναφορές στο έργο τους, ενώ, ειδικά για τον Πλούταρχο, γνωρίζουμε ότι υπήρχε αντίγραφο των έργων του χρονολογημένο από

33. D. BIANCONI, La lettura dei testi antichi tra didattica ed erudizione, στο: *Toward a Historical Sociolinguistic Poetics of Medieval Greek*, 57-83, κυρίως 72-77.

34. I. PÉREZ-MARTÍN, Un escolio de Nicéforo Gregorás sobre el alma del mundo en el Timeo (Vaticanus graecus 228), *MHNH Revista Internacional de investigación sobre magia y astrología antiguas* 4 (2004), 197-219. Ως προς τα πλατωνικά έργα, ο Γρηγοράς ακολουθεί την εκδοτική προσπάθεια του Γρηγορίου του Κυπρίου, βλ. I. PÉREZ-MARTÍN, Estetica e ideologia nei manoscritti bizantini di Platone, *RBSN* 42 (2005), 113-135, κυρίως 128-131.

35. Για την επίδραση της πλατωνικής και νεοπλατωνικής διδασκαλίας στη θεολογική σκέψη του Γρηγορά βλ. ΔΗΜ. ΜΟΣΧΟΥ, *Πλατωνισμός ή χριστιανισμός, Οι φιλοσοφικές προϋποθέσεις του Άντισηνχασμοῦ του Νικηφόρου Γρηγορά*, Αθήνα 1998 και DOMINIC O' MEARA, Conceptions of science in Byzantium, στο: *The Cambridge Intellectual history of Byzantium*, 169-182, κυρίως οι σσ. 178-182.

το 997, το οποίο κατείχε αρχικά ο Μάξιμος Πλανούδης³⁶ και μετέπειτα ο Γρηγοράς.

Εξαιρετικό ενδιαφέρον για το διδακτήριο του Γρηγορά έχει το έργο του *Παρακολουθήματα καὶ ζητήματα γραμματικὰ ἀναγκαῖα*³⁷, το οποίο φαίνεται ότι αποτελούσε μέρος του διδακτικού έργου του Γρηγορά.

Ότι αναφέραμε μέχρι τώρα ανήκει στην περιοχή του trivium (ρητορική, φιλοσοφία-λογική και γραμματική). Όμως είδαμε ότι ο ίδιος ο Γρηγοράς δηλώνει πως άνοιξε τη «σχολή» του, κατά βάση για να μην χαθεί η μελέτη της *τετρακτύος*³⁸. Από τα μαθήματα της *τετρακτύος* είναι βέβαιο ότι ιδιαίτερη έμφαση είχε δώσει στην αστρονομία, το ενδιαφέρον για την οποία φαίνεται τόσο από την *Ρωμαϊκή Ιστορία*³⁹, όσο και από

36. Πρόκειται για το χφ. Laur. Plut. 69.6., στο οποίο αναγνωρίστηκε το «χέρι» ενός αντιγραφέα από το στενό περιβάλλον του Γρηγορά, βλ. D. BIANCONI, *Un altro Plutarco di Planude, Segno e Testo* 9 (2011), 113-130. Ο Μάξιμος Πλανούδης είχε εκδώσει τόσο το έργο *Βίοι Παράλληλοι*, όσο και τα *Ἠθικά* του Πλουτάρχου, βλ. CONSTANTINIDES, *Higher Education*, 74-75. Βλ. και ο ΙΔ., *Higher Education*, 68, όπου αμφισβητείται η παρουσία του Πλανούδη ως μοναχού και διδασκάλου στη μονή της Χώρας. Εντούτοις, ένα πλήθος χειρογράφων του Πλανούδη βρισκόταν στη βιβλιοθήκη της μονής στα χρόνια του Γρηγορά, όπως το χφ. Laur. Plut. 59.1, το οποίο περιλαμβάνει πλατωνικά έργα, και το χφ. Vat.gr. 156, με το ιστορικό έργο του Ζωσίμου, βλ. BIANCONI, *La biblioteca di Cora*, 391-438. Το γεγονός ότι το χέρι του Γρηγορά αναγνωρίστηκε σε πληθώρα χειρογράφων που είχε επιμεληθεί ο Πλανούδης εγείρει την υποψία ότι η «βασιλική βιβλιοθήκη» που μνημονεύει ο Πλανούδης ταυτίζεται πιθανότατα με τη βιβλιοθήκη της Χώρας, βλ. Η. ΤΑΞΙΔΗΣ, *Μάξιμος Πλανούδης, Συμβολή στη μελέτη του corpus των επιστολών του*, Θεσσαλονίκη 2012, 23.

37. S. LINDSTAM, *BZ* 29 (1929), 306-307 όπου αναλυτική βιβλιοκρισία των δημοσιευμάτων του R. GUILLAND, *Essai sur Nicéphore Grégoras. L'homme et l'oeuvre*, Paris 1926, και *Correspondance de Nicéphore Grégoras. Texte édité et traduit*, Paris, Société d'édition «Les belles lettres», 1927. Σε προσεχή μελέτη θα ασχοληθούμε εκτενώς με το έργο αυτό.

38. Βέβαια πριν από τον Γρηγορά για το quadrivium είχε επιδείξει ιδιαίτερο ενδιαφέρον ο Παχυμέρης με το ομώνυμο έργο του, βλ. ΣΤ. ΛΑΜΠΑΚΗΣ, *Γεώργιος Παχυμέρης, Πρωτεύδικος καὶ δικαιοφύλαξ*, Αθήνα 2004, κεφ. «Τετράβιβλος ἢ Σύνταγμα τῶν τεσσάρων μαθημάτων», σσ. 227-230. Η *Τετράβιβλος* του Παχυμέρη είναι το δεύτερο ανάλογο βυζαντινό εγχειρίδιο που έχει διασωθεί μετά το εγχειρίδιο του 1008, βλ. G. KATSIAMPOURA, *The Quadrivium of 1008 and Pachymeres' Syntagma: Comparing two Byzantine Quadrivia*, στο: *Libri di scuola e pratiche didattiche* [βλ. σημ. 3], 409-425. Ακολουθεί ο Μετοχίτης, με το έργο *Στοιχείωσις ἀστρονομική*, βλ. DOMINIC O' MEARA, *Conceptions of science in Byzantium* [βλ. σημ. 35], 169-182, κυρίως 178-182.

39. *Ρωμαϊκή Ιστορία*, 1.322.4 κ.ε. Επίσης, σε αγιολογικό του έργο, στο *Ἐγκώμιο* για

έναν ικανό αριθμό επιστολών, στις οποίες θίγει θέματα αστρονομίας (επιστολές 28, 40, 53, 69, 103, 105, 114 και 148). Άλλωστε, πέρα από τις επιστολές, όπου ο Γρηγοράς καταγράφει συχνά τις προβλέψεις του για διάφορες εκλείψεις, γνωρίζουμε ότι είχε συντάξει μέθοδο κατασκευής αστρολάβου, την οποία υπομνημάτισε ένας από τους μαθητές του, ο Ισαάκ Αργυρός⁴⁰. Στο έργο του για την κατασκευή του αστρολάβου, αναφέρεται στις επιστολές 114 και 148. Εκεί, ο Γρηγοράς επισημαίνει ότι μέχρι τότε υπήρχε μόνο ένα θεωρητικό εγχειρίδιο για τη χρήση του αστρολάβου, ενώ η μέθοδος κατασκευής του ή είχε χαθεί ή δεν γράφτηκε ποτέ. Ο ίδιος λοιπόν, με μαθηματικές αποδείξεις αναπληρώνει το κενό αυτό⁴¹. Νωρίτερα (περί το 1324, όπως προαναφέρθηκε), ξέρουμε ότι έχοντας

τον Μιχαήλ Σύγκελλο, αναφέρει ότι ο Μιχαήλ, αφού εντρύφησε σε άλλα αντικείμενα της εγκυκλίου παιδείας, *πρὸς τὴν τῶν μαθημάτων κορυφὴν ἀναφέρει, δηλαδή τὴν ἀστρονομίαν*, βλ. L. LUKHOVITSKIY, Nikephoros Gregoras' Vita of St. Michael the Synkellos, *JÖB* 64 (2014), 177-196. Η Ελεωνόρα Κουντούρα-Γαλάκη εύστοχα εντόπισε αντιστοιχίες στην περιγραφή του Μιχαήλ Συγκέλλου με τον Θεόδωρο Μετοχίτη, τον διδάσκαλο του Γρηγορά και καθοδηγητή του στην επιστήμη της αστρονομίας, βλ. ELEONORA KOUNTOURA-GALAKI, *Rewriting on the martyrs of the Iconoclast period during the Palaiologan era* (υπό έκδοση).

40. Η μέθοδος κατασκευής αστρολάβου έχει εκδοθεί από τον Α. DELATTE, βλ. σημ. 16. Ο υπομνηματισμός του Ισαάκ Αργυρού χρονολογείται κατά τον DELATTE, 193, λίγα χρόνια μετά τον θάνατο του Γρηγορά, κατά τα έτη 1367-8' για το κείμενο του Αργυρού βλ. DELATTE 236-253. Το ότι ο Ισαάκ Αργυρός ήταν μαθητής του Γρηγορά το μαρτυρεί μια διόρθωση στο χφ. Vaticanus gr. 176, όπου έχει διαβαστεί *διορθώσατο δὲ ταῦτα οὐχ ὁ φιλόσοφος Γρηγορᾶς, ἀλλ' ὁ μαθητευθεὶς αὐτῷ Ἰσαὰκ μοναχὸς ὁ Ἀργυρὸς*, βλ. G. MERCATI, *Notizie di Procoro e Dimitrio Cidone, Manuele Caleca e Teodoro Meliteniota et altri appunti per la storia della Teologia e della letteratura bizantina del secolo XIV* [StT 56] Vaticano 1931, 229, σημ. 6. Για την μετέπειτα δραστηριότητα του Ισαάκ Αργυρού ως μοναχού στη μονή της Χώρας, αντιπαλαμικού και επιμελητή χειρογράφων βλ. RAÛL ESTANGUÍ GÓMEZ, *Saint-Saveur de Chora, un monastère catholique à Constantinople dans le troisième quart du XIe siècle*, *Estudios byzantinos* 1 (2013), 140-197, κυρίως σσ. 167-182 [στο εξής GÓMEZ, *Saint Saver de Chora*] και Ι. ΠΟΛΕΜΗΣ, *Ο λόγιος Ισαάκ Αργυρός και η πραγματεία του Περί διακρίσεως μετοχῆς Θεοῦ ἐν τετταρσι τρόποις*, στο: *Το Βυζάντιο κατά τους Παλαιολόγειους χρόνους: Σχέσεις Ανατολῆς και Δύσης και αφετηρία του Νέου Ελληνισμού*, εκδ. Γ. ΞΑΝΘΑΚΗ-ΚΑΡΑΜΑΝΟΥ, Αθήνα 2017, 53-61.

41. Για το κείμενο της κατασκευής του αστρολάβου, συνοδευόμενο με επεξηγηματικούς χάρτες, βλ. και Χ. ΣΟΛΩΤΗΣ, *Ἀνέκδοτα ἑλληνικὰ κείμενα σχετικά μὲ τὴν χρῆση καὶ κατασκευὴ τοῦ ἀστρολάβου*, *ΠΑΑ* 61 (1986), 432-454.

πάρει τα «φώτα» για την επιστήμη της Αστρονομίας από τον Θεόδωρο Μετοχίτη, παρουσίασε με πειστικότητα ενώπιον του Ανδρονίκου Β΄ Παλαιολόγου τον υπολογισμό για τη διόρθωση του Πάσχα⁴².

Το ιδιαίτερο ενδιαφέρον του Γρηγορά για την αστρονομία αναζωπυρώθηκε με αφορμή τη διαμάχη του με τον Βαρλαάμ τον Καλαβρό, κάτι που προκύπτει σαφώς από τις επιστολές του. Ενδεικτικά, αναφέρουμε την επιστολή 40, προς τον μαθητή και φίλο του Πεπαγωμένο, το μεγαλύτερο μέρος της οποίας εντάχθηκε αυτούσιο και στην *Ρωμαϊκή Ιστορία*, καθώς και την επιστολή 53, προς τον Ιωάννη Χρυσολωρά. Εκείνο που θίγεται με κανυστικό ύφος στις επιστολές τις σχετικές με την αστρονομία και τις εκλείψεις, είναι η ευκολία με την οποία κάποιοι άνθρωποι ισοπεδώνουν κάθε επιστημονική άποψη, θεωρώντας ότι κατέχουν τα μυστήρια της αστρονομίας, ενώ είναι παντελώς αδαείς. Ειδικότερα, στην επιστολή 40, προς τον μαθητή του, τον Πεπαγωμένο, ο Γρηγοράς κατονομάζει τους ανθρώπους αυτούς *πλάνητες*, κάνοντας λογοπαίγνιο με την διττή σημασία της λέξης⁴³. Στις επιστολές αυτές λοιπόν ο Γρηγοράς απροκάλυπτα εκφράζει την υπεροχή του για τη γνώση της αστρονομίας. Σε μια ακόμη επιστολή του σχετικά με την επιστήμη αυτή, στην επ. 103, προς τον Μιχαήλ Καλοειδά, ο Γρηγοράς προβλέπει μια έκλειψη ηλίου που θα πραγματοποιηθεί σύντομα (τον Μάιο του 1333), ενώ δηλώνει ότι θα ακολουθήσει και μια ακόμη, την οποία δεν προσδιορίζει, προκειμένου να μην δώσει λαβή στους αντιπάλους του και για να αποτελέσει η πρόβλεψη

42. Το έργο εξέδωσε ο D. PETAVIUS, *Uranologium*, Paris 1630, 383. Πρόκειται για έναν πίνακα, με βάση τον οποίον αποδεικνύεται ότι ο έως τότε υπολογισμός του Πάσχα ήταν λανθασμένος. Τον πίνακα προηγούνται και έπονται μελέτες του μαθητή του Γρηγορά, Ισαάκ Αργυρού πάνω στο ίδιο θέμα.

43. Ενδεικτικά, βλ. LEONE, *Epistulae* II, επ. 40, 19-42: *Τίνα γὰρ ἀμαθίας Καύκασον οὐκ ὑπερβαίνουσιν, ὁπόσους οἱ μὲν κάτωθεν ὡς πορρωτάτω τῆς ἀληθείας χαλκεύειν εἰώθησαν ὄγκους ῥημάτων ... ἵνα δὲ μήτε σὺ τῶν λυπουμένων εἴης, μήτε τὸ σεμνὸν τῆς ἐπιστήμης ἐς τοιαύτας ἐσχατίας κατενηνεγμένον ὑβρίζοιτο, φέρε μέσῃν βαδίσαντες, βραχέ' ἅττα τῶν μεσημβρινῶν τουτωνὶ λήρων ἐξελέγξωμεν, ἢ μᾶλλον εἰπεῖν, τῶν γηίνων πλανήτων καὶ τὰ πλείεστα τῆς ἄνω λήξεως καταψευδομένων, ὥς ἂν ἄρδῃ ἐκ τοῦ κρασπέδου τὸ ὕφασμα λύοιτο πᾶν, καθάπερ ὁ τῆς Πηνελόπης ἐκείνης ἰστός. Επίσης, βλ. LEONE, *Epistulae* II, επ. 53, 2-5: *Ἄλλ' ὥρα σοι, βέλτιστε, καὶ ὁπόσοι γε ἐπὶ τοῦ παρόντος συχνὰ ἡμῖν ἐπιφύονται σοφισταί, τρόπον ἕτερον βλέπειν ἄλλον ἄλλο τι φέροντας ἔμοιγε πρόβλημα, οὐκ οἶδα εἴτ' ἐμὲ βασανίζειν ἐθέλοντας ...**

της επόμενης έκλειψης άσκηση για όσους μυούνται στην επιστήμη⁴⁴. Άρα, η αστρονομία και δη η πρόβλεψη φαινομένων ήταν στις προτεραιότητες του διδασκαλείου του Γρηγορά, ενώ η υπεροχή του στην επιστήμη αυτή αναγνωριζόταν από τους αλληλογράφους του⁴⁵. Δεν είναι τυχαίο άλλωστε ότι η ενασχόλησή του με την αστρονομία έγινε αντικείμενο χλεύης από τους παλαμικούς μετά το 1347⁴⁶.

Πέρα από την αστρονομία, ο Γρηγοράς ενδιαφέρθηκε και για τη Μουσική, όπως δείχνει η έκδοση της *Αρμονικής* του Πτολεμαίου⁴⁷. Μάλιστα, συμπλήρωσε τα τρία κεφάλαια του έργου, τα οποία είχαν στις μέρες του χαθεί κι αυτό ήταν από τα πιο πρώιμα έργα του, όπως μαρτυρεί η επιστολή 114, προς τον Μιχαήλ Καλοειδά⁴⁸. Η ενασχόληση του μαθητή

44. Επ. 103, 87-88: ἵν' εἴη τοῦτο γυμνάσιον τοῖς ἤδη πρὸς τὰ τῆς ἐπιστήμης εἰσαγομένοις μυστήρια.

45. Βλ. και επ. 69, προς άγνωστο αποδέκτη, στον οποίον ο Γρηγοράς κάνει ένα μάθημα αστρονομίας, ενώ αρχικά επαινεί την απόφασή του να ερευνήσει μαζί του αστρονομία και μαθηματικά, ύστερα από τη μελέτη της ρητορικής και της φυσικής. Μάλιστα, ο Γρηγοράς επισημαίνει ότι η γνώση των αριθμών και των ουρανίων φαινομένων είναι ανώτερη των άλλων γνώσεων, όπως ανώτερος είναι ο ουρανός από τη γη και ο ήλιος από το σκοτάδι, βλ. LEONE, επ. 69, 1-6. Η νεότερη έρευνα έχει αποδείξει την συνεχή ενασχόληση του λογίου με τη συγκεκριμένη επιστήμη, καθώς υπάρχουν χειρόγραφα με αυτόγραφες σημειώσεις του, τα οποία εμπεριέχουν αστρονομικά έργα, όπως ο Paris.gr. 2396, βλ. B. MONDRAIN, Maxime Planude, Nicéphore Grégoras et Ptolémée, *Palaeoslavica* X (2002), no.1, 312-322.

46. A. GARZYA, Un opusculé inédit de Nicolas Cabasilas, *Byz.* 24 (1954), 521-532. Ο Καβάσιλας στο έργο του περιγράφει με περιφρόνηση τις διδακτικές δραστηριότητες του Γρηγορά, τονίζοντας ότι εκείνος και άστρονομῶν ἐν γλώσσῃ μὲν οὐδὲν φέρει τῆς ἐπιστήμης, σφαιρῶν δὲ ἐμπύμπλησι τὴν οἰκίαν και πάντα βιβλίων γέμει και διαγραμμάτων, και σκίμποδας και ὀρόφους μεστοὺς ἐπιδείκνυνσι τῆς σοφίας ... (GARZYA, Opusculé inédit, 530, 152-156).

47. Το έργο εξέδωσε ο I. DÜRING, *Die Harmonienlehre des Klaudios Ptolemaios*, Göteborg 1930, ενώ από τα πολλά χειρόγραφα που διασώζουν το έργο ξεχωρίζουμε το Vat. gr. 176, του 14ου αι. με υπομνηματισμό του Ισαάκ Αργυρού, όπως ήδη αναφέρθηκε (βλ. σημ. 40). Αξιοσημείωτο είναι ότι το κείμενο σώζουν και χειρόγραφα, στα οποία υπάρχει ανασκευή των τριών κεφαλαίων του Γρηγορά, από τον Βαρλαάμ Καλαβρό, π.χ. ο Vat. gr. 187, επίσης του 14ου αι. Αυτό μας οδηγεί στη σκέψη ότι ίσως η έριδα των δυο λογίων να άρχισε ακριβώς από την κριτική που άσκησε ο Βαρλαάμ στο έργο αυτό του Γρηγορά, βλ. G. KATSIAMPOURA, Nikephorus Gregoras Versus Barlaam of Calabria: Controversy about eclipses for political power, *Νεύσις* 13 (2004), 138-148, κυρίως 143.

48. LEONE, *Epistulae* II, επ. 114, 95-103: Ἐκπεπὸνῃται δ' ἡμῖν ἐπὶ τούτοις και τῆς Ἀρμονικῆς ἡ διόρθωσις, ἣν πάλαι μὲν ὁ μέγας συντέταχε Πτολεμαῖος. ὁ δὲ μακρὸς χρόνος

του Γρηγορά, Ισαάκ Αργυρού⁴⁹, με διορθώσεις στην *Αρμονική* του Πτολεμαίου⁵⁰ αποδεικνύει ότι η μουσική ήταν ενταγμένη στο *curriculum* του διδακτηρίου του Γρηγορά.

Τέλος, η ενασχόληση με τη γεωμετρία και την αριθμητική πιστοποιείται μέσα από τα σχόλιά του στον Νικόμαχο τον Γερασινό⁵¹- καθώς και από την επίλυση ενός μαθηματικού προβλήματος⁵².

Επομένως, μέσα στο *curriculum* του διδακτηρίου είχαν ενταχθεί ως αντικείμενο μελέτης τόσο τα αντικείμενα του *trivium*, όσο και αυτά του *quadrivium*, με ιδιαίτερη έμφαση στην αστρονομία.

Το επίπεδο σπουδών

Το επίπεδο σπουδών στο διδακτήριο του Γρηγορά ήταν ιδιαίτερα υψηλό και απευθυνόταν σε μαθητές που είχαν ολοκληρώσει τη στοιχειώδη παιδεία, όπως αυτό πιστοποιείται μέσα από το επιστολογραφικό έργο. Συγκεκριμένα, στην επιστολή 59, προς τον Καρβώνη, ο Γρηγοράς παραδέχεται την ήττα του σε ένα είδος «στοιχήματος», το οποίο όμως δεν μας αποκαλύπτει, και ζητά από τον παραλήπτη να πάρει τον νεαρό γραμματοκομιστή σε μια από τις δικές του τάξεις, καθώς ο νεαρός αποδείχθηκε ανεπαρκής ως προς τη φοίτησή του. Μάλιστα, ο μαθητής παρομοιάζεται από τον Γρηγορά με το χελιδόνι της παροιμίας *μία χελιδών έαρ ου ποιεϊ*, ένα χελιδόνι όμως που περιγράφεται αδύναμο και

φαύλων γραφών χειρσιν ές διαδοχήν τής βίβλου χρησάμενος τὰ μὲν έκ τὰσφαλοῦς εις τὸ σφαλερὸν μετήνεγκε, τὰ δ' ἁμαθῶς διακόψας έκ μέσου πεποίηκεν, ὡς έργῶδες έντεῦθεν εἶναι τοῖς μετιοῦσι συνάπτειν τὸν νοῦν. οὐμόνον δὲ ἄλλ' ἔστιν οὗ καὶ ὅλα κεφάλαια διέκοψε καὶ ἠφάνισεν ἅ πάνθ' ἡμεῖς, σὺν θεῷ δ' εἰρήσθω, φιλοπονία χρησάμενοι διασεσώκαμεν, τὸ ἄρτιον τῇ τοῦ μεγάλου βίβλῳ τὸν ένόντα γε τρόπον πραγματευσάμενοι ....

49. FRYDE, *Early Palaeologan Renaissance*, 362-363. Ο Fryde αποκαλεί τον Ισαάκ Αργυρό θαυμαστή του Γρηγορά, ωστόσο είναι φανερό ότι ο Αργυρός δεν ήταν απλός θαυμαστής, καθώς ανήκε στη χορεία των μαθητών του και εξέδωσε έργα που περιλαμβάνουν σχόλια του διδασκάλου του, βλ. W. LAUE – G. MAKRIIS, *Isaak Argyros' Abhandlung über die Kegelprojektion I in der Geographia des Klaudios Ptolemaios, Palaeoslavica X* (2002), no. 1, 226-245.

50. MERCATI, *Notizie*, 229, σημ. 6.

51. Στα χειρόγραφα Magliab. 16, ff.12-13 και Angel. 1, ff. 9^r-9^v.

52. Εκδ. J. HEIBERG, *Euclidis elementa* V, Lipsiae 1898, 723-4. Το μαθηματικό πρόβλημα αναλύει ο Π. ΒΛΑΧΑΚΟΣ, *Ο βυζαντινός λόγιος Νικήφορος Γρηγοράς*, Θεσσαλονίκη 2008, 65-68.

καταβεβλημένο από το κρύο, με αποτέλεσμα να μην μπορεί να κεληδήσει και να ανταποκριθεί στις περιστάσεις: *εὕρισκον καὶ γὰρ ἔτι καὶ τὴν ὄρνιν πολλοῦ τοῦ χειμῶνος ἀπόζουσαν καὶ οὐδέν πω τὸ φθέγμα εὐρύτερον ἀφιέναι δεδυννημένην, βραχὺ δέ τι καὶ λίαν ἀμυδρὸν μινυρίζουσαν, τῷ κρυμῷ τέως τῶν ὀργάνων συμμεμυκῶτων δι' ὧν τὸ φθέγμα νῦν μὲν στενοχωρεῖται, νῦν δ' εὐρύνεται ...* (επ. 59, 15-20).

Η επιστολή αυτή είναι σημαντική, επειδή παραλήπτης της είναι ένας άλλος δάσκαλος, ο Γεώργιος Καρβώνης, για τον οποίο γνωρίζουμε ότι, πέρα από την ιδιότητά του ως διδασκάλου (μάλλον σε σχολείο εγκυκλίου παιδείας), συνέγραψε σχόλια στον Αισχύλο και στον Σοφοκλή, τα οποία πιθανώς ήταν μέρος της διδασκαλίας του, καθώς και ένα εγκώμιο για την Κωνσταντινούπολη, το οποίο διασώζεται αποσπασματικά σε ένα μοναδικό χειρόγραφο (Vat. gr. 444), γραμμένο πιθανότατα από τον ίδιο⁵³.

Οι πολιτικές ανακατατάξεις και η τύχη του διδακτηρίου

Είδαμε πιο πάνω ότι το διδακτήριο άρχισε να λειτουργεί κατά τη διάρκεια του εμφυλίου πολέμου μεταξύ των δυο Ανδρονίκων, όμως η μεγάλη άνθισή του προσδιορίζεται ανάμεσα στα έτη 1330 και 1340. Η άνοδος του Ανδρονίκου Γ' Παλαιολόγου στην εξουσία επέφερε πολιτικές ανακατατάξεις που επηρέασαν τον ίδιο τον Γρηγορά και το διδασκαλείο του, καθώς τότε ο ίδιος έπεσε σε δυσμένεια και δημεύτηκε η περιουσία του, ενώ εγκατέλειψε και το διδακτικό του έργο, όπως μαρτυρεί ο ίδιος τόσο στην *Ρωμαϊκή Ιστορία* του, όσο και στον *Φλωρέντιο*⁵⁴.

53. R. BROWNING, A Byzantine scholar of the early fourteenth century: Georgios Karbones, στο: *Gonimos: Neoplatonic and Byzantine Studies Presented to Leendert G. Westerink at 75* ed. J. M. DUFFY – J. PERADOTTO, Buffalo NY 1988, 223-232 [=History, Language and Literacy in the Byzantine World, Variorum Reprints 1989, X]. Για την έκδοση του *Εγκωμίου* βλ. E. FENSTER, *Laudes Constantinopolitanae*, München 1968.

54. *Ρωμαϊκή Ιστορία*, 1.427.4 κ.ε. *Εἰ δὲ καὶ ἡμεῖς τῷ γηραιῷ κατὰ τὸ εἶδος προσκεῖμενοι βασιλεῖ ῥοθίοις τισὶν ἐνετύχομεν τοῦ χειμῶνος ἐκείνου, καινὸν οὐδέν. οὔτε γὰρ δίκαιον ἦν, ἡμεῖς μηδεμιᾶ προσκεῖσθαι μερίδι, τοῦ Σόλωνος τοῦτο προτρέποντος καὶ πρὸς γε τῶν εἰκότων αὐτοῦ, τοῦ ποιμένου παταχθέντος δεινὰ παθεῖν κατὰ τὸ ἀνάλογον ἅπαν τὸ ποιμνιον. Επίσης βλ. P.A.M. LEONE, *Fiorenzo o intorno alla sapienza*, Napoli 1975, 197 κ.ε.: *Νικαγόρας πολλῆς μὲν τῆς τῶν Κεκροπιδῶν ἀπολαυτῶν εὐμενείας καὶ αὐτὸς πρότερον, πολὺς δὲ καὶ αὐτὸς ἐκείνοις προσκεῖμενος, δεδήμευται μὲν οὖν καὶ αὐτὸς τὴν**

Τα πράγματα άλλαξαν πάλι για το διδασκαλείο του Γρηγορά, όταν εκείνος άρχισε να προσεγγίζει τον μεγάλο δομέστικο Ιωάννη Καντακουζηνό. Η δυσμένειά του δεν κράτησε πάνω από δυο χρόνια (1328-1330), καθώς το 1330 ήδη αλληλογραφεί με τον ισχυρό άνδρα της εποχής, τον οποίο κατονομάζει ξεκάθαρα χορηγό του διδασκαλείου του: *Οὕτω καὶ σὲ τὸν τῶν ἡμετέρων διδασκαλείων ταμίαν καὶ χορηγὸν ἀξιοῦμεν πράττειν ἐν τῷ παρόντι...* (Leone, επ. 120, 25-26).

Σε είκοσι περίπου επιστολές ο Γρηγοράς υμνεί τον φιλανθρωπικό χαρακτήρα, τις στρατιωτικές ικανότητες, αλλά και τη φροντίδα που επέδειξε ο Καντακουζηνός για τις επιστήμες (επ. 11, 18, 19, 41, 43, 57, 77, 82, 83, 85, 86, 90, 92, 93, 106, 122, 125, 126, 130, 149, 156). Όλες οι επιστολές χρονολογούνται στη δεκαετία 1330-1340, όταν δηλαδή ο Καντακουζηνός κατείχε το αξίωμα του μεγάλου δομεστίκου, επί Ανδρονίκου Γ΄ Παλαιολόγου. Ο Καντακουζηνός χρηματοδοτούσε το διδαστήριο του Γρηγορά καθ' όλη τη δεκαετία αυτή, όπως συνάγεται από το περιεχόμενο των επιστολών⁵⁵. Ενδεικτική είναι η φρασεολογία που χρησιμοποιεί εκεί ο Γρηγοράς, για να δείξει την ευγνωμοσύνη προς τον χορηγό του, αποκαλώντας τον *προστάτην τῶν λόγων ἢ ἐπόπτην καὶ προμηθέα τῶν λόγων*. Η μονή της Χώρας συνέχισε να είναι χώρος διαλέξεων και

οὐσίαν, οὐκ ἐξωστράκιται δέ, μετριωτέρας τῆς τιμωρίας αὐτοῦ καταψηφισθείσης, τῷ γε μὴ ἐθέλῃν τοῖς πολιτικοῖς ὁπώσποτε ἐνέχεσθαι πράγμασιν, ἀλλ' αἰεὶ τῆς ἡσυχίας εἶναι μάλα ἐραστῆς. ἔνθεν τοι καὶ αὐτὸς ἔκ τε τῆς τῶν φίλων ἀποβολῆς πλείστην ἐν ἑαυτῷ τὴν λύπην ἀθροίσας, αἰρεσιώτας μὲν ἐκείνους καὶ φοιτητὰς ἅπαντας «χαίρειν εἰπών» ἐς ἐκούσιον «τοῦ λοιποῦ» τὴν γλῶτταν καθῆκε δεσμόν, «νῦν ἐμοὶ» φήσας «ἀνάγκη σιγᾶν, δὲ ἄωρία μακρὰ τοῦ λέγειν ἐπιπολάζει»...

55. Ενδεικτικά, βλ. LEONE, *Epistulae* II, επ. 41, 119 κ.ε. καὶ μὴ λήγῃς οὕτως ἔχων, ἀλλ' εἴης αἰεὶ τοῖς τε στρατηγικοῖς καὶ ὅποσα τῶν πολιτικῶν τὸν δεδομένον σοι τρόπον ἀκάματος βοηθός, καὶ ἔτι τῶν λόγων εὐμενῆς διὰ βίου ὁμοῦ καὶ προστάτης, επ. 57, 37-44 σὺ γὰρ τὸ νῦν εἶναι τῶν λόγων φαίνῃ ψυχῇ, καὶ διὰ σοῦ τὴν ἀτίτριον βεβαιῶσαι εὐγένειαν ἐλπίζουσι, καὶ πρὶν αὐτοῦς καταστῆναι πρὸς αἴτησιν τῆς παρὰ σοῦ ῥοπῆς καὶ κηδεμονίας, τελεσιουργοὺς τὰς ἐλπίδας καὶ ζώσας ἔχουσι· τοῦτο μὲν ὅτι κρίσει περὶ αὐτοὺς θανιμαστῇ τινι κέχρησαι καὶ μεγίστη, καὶ οἷαν σοφίαν αὐτοφυοῦς ἀρδεύουσι μεγάλαι πηγαί, τοῦτο δ' ὅτι καὶ ὅσοι τῆς τῶν λόγων ὁπώσποτε μετέσχον τραπέζης λαμπρὰν τὴν σὴν παρέχεις εὐμένειαν, επ. 120, στ. 15-19, δεῖν δ' οὐδ' ὅμως ἐκρίναμεν παραπλησίως τοῖς γεωργοῖς καὶ ἡμεῖς καθάπερ καρπῶν τινας ἀπαρχὰς σοι πρώτῳ τοῦτο προσενεγκεῖν, τῷ τῶν ἡμετέρων λόγων ἐπόπτη καὶ προμηθεῖ, ἐξ οὗ καὶ τὰς πηγὰς τῆς ἀρδεΐας αἱ τῶν ἡμετέρων λόγων αὐλακες ἔχουσιν.

αντιγραφής χειρογράφων, ενώ με αφορμή τη δημόσια αντιπαράθεσή του με τον Βαρλαάμ, ο Γρηγοράς απέκτησε ακόμη μεγαλύτερη φήμη.

Οι μαθητές του Γρηγορά

Ποιοί ανήκαν στους μαθητές του Γρηγορά; Ο ίδιος, στην *Ρωμαϊκή Ιστορία* του, μέσα από την αφήγηση του Αγαθάγγελου και όντας πια έγκλειστος στη μονή της Χώρας (1351-1354), περιγράφει ότι γύρω του είχε πλείστους και παντοδαπούς πανταχόθεν φοιτητάς, μὴ μόνον ὅσοι τῶν ἐν δόξῃ γεγέννηται παῖδες, ἀλλὰ καὶ ὅσοι τῶν ἄλλων μὲν τύχης καὶ βίου καὶ σχήματος ἐχόντων ... φύσεως δ'εὖ καὶ συνέσεως ἐπεφύκεσαν ἔχοντες (3.63.21-3.64.1). Η κατηγοριοποίηση των μαθητών σε όσους γεγέννηται ἐν δόξῃ και σε άλλους που ζουν μια διαφορετική ζωή και είχαν μια διαφορετική τύχη, αφήνει το περιθώριο να σκεφθούμε ότι στη χορεία των μαθητών του δεν ανήκαν μόνο τέκνα των προνομιούχων κοινωνικά τάξεων, αλλά και άτομα φτωχά, τα οποία όμως διακρίνονταν για τη φύση (ταλέντο στα «γράμματα») και τη σύνεσή τους. Στη συνέχεια, εξηγεί ότι και οι γονεῖς των φοιτητών του έτρεφαν απεριόριστη εκτίμηση στο πρόσωπό του και ήταν σύμφωνοι σε ο τιδήποτε και αν έλεγε. Τονίζει ότι οι φοιτητές του διέπρεψαν σταδιοδρομώντας είτε ως δικαστικοί, είτε ως συγκλητικοί, πρέσβεις ή άρχοντες⁵⁶, ενώ αποδίδει την φυλάκισή του στο γεγονός ότι ήταν τόσο δημοφιλής ως διδάσκαλος, ώστε να φοβούνται οι αντίπαλοί του (ησυχαστές) ακόμη και εξέγερση του δήμου, σε περίπτωση που τον άφηναν ελεύθερο να εκφράζεται εναντίον τους (3.64.2-3.65.1). Μάλιστα, ο Γρηγοράς συγκρίνει τη δημοτικότητά του ως διδασκάλου με αυτήν του Πυθαγόρα⁵⁷. Ασφαλώς στα λεγόμενά του υπάρχει κάποια δόση υπερβολής. Αρκεί κανείς να συγκρίνει το παραπάνω χωρίο με την απογοήτευσή που ένοιωσε ο διδάσκαλος Γρηγοράς, όταν στην Σύνοδο του 1351 είδε τα δυο τρίτα των μαθητών του να τον εγκαταλείπουν, μπροστά στις απειλές του Καντακουζηνού (2.994.16-2.995.7). Προφανώς είχε απήχηση ως διδάσκαλος, όμως ο φόβος των μαθητών του για πιθανές κυρώσεις τον καταδίκασε εν τέλει στη μοναξιά.

56. Για τον ρόλο της μόρφωσης ως μέσου κοινωνικής ανάδειξης στην παλαιολόγεια περίοδο βλ. Δ. Κ. ΑΓΟΡΙΤΣΑΣ, *Κωνσταντινούπολη, Η πόλη και η κοινωνία της στα χρόνια των πρώτων Παλαιολόγων (1262-1328)*, Θεσσαλονίκη 2016, 289-307.

57. *Ρωμαϊκή Ιστορία*, 3.64.9-10: καθάπερ τοὺς Πυθαγορείους πάλαι φασὶν ἐκείνους τοῖς τοῦ διδασκάλου ψηφίσμασι τε καὶ δόγμασιν.

Είναι πάντως γεγονός ότι αρκετοί μαθητές του Γρηγορά είχαν υψηλά αξιώματα. Από αυτούς είμαστε σε θέση να γνωρίζουμε τον Νικηφόρο και την Ειρήνη Μετοχίτη, τον γιο του μεγάλου λογαριαστή Κωκαλά (επ. 40, *PLP* 14088), την Ελένη Καντακουζηνή Παλαιολογίνα⁵⁸ (επ. 42, *PLP* 21365), τον μητροπολίτη Φιλόθεο Σηλυβρίας (επ. 3, *PLP* 29896), τον Ισαάκ Αργυρό (*PLP* 1285), τον πρωτονοτάριο (Νικόλαο) Πεπαγωμένο (επ. 1, 4, *PLP* 22371) και βέβαια τον προαναφερθέντα Αβαλάντη (επ. 111, *PLP* 10), για τον οποίον όμως δεν έχουμε κάποια άλλη πληροφορία. Ως μαθητής του επίσης μνημονεύεται ο Αγαθάγγελος της *Ρωμαϊκής Ιστορίας*, για τον οποίον είμαστε πεπεισμένοι ότι ταυτίζεται με τον καθολικό κριτή Μανουήλ Άγγελο⁵⁹. Πιθανόν να ανήκε στους φοιτητές του και ο Ιωάννης Κυπαρισσιώτης, ο οποίος άφησε πλούσιο συγγραφικό έργο με πολεμική κατά του Παλαμά και των οπαδών του ησυχασμού⁶⁰. Ανάμεσα στις επιστολές που απευθύνονται σε μαθητές ή γονείς μαθητών, ξεχωρίζουμε την επ. 4, προς τον Πεπαγωμένο, όπου ο Γρηγοράς στην ουσία επιλύει απορίες προς τον παραλήπτη, όπως προαναφέρθηκε (σ. 149). Μάλιστα, έπειτα από τη φιλολογική ανάλυση που παρέχει στον Πεπαγωμένο σε χωρίο του Αιλίου Αριστείδη, τονίζει ότι ο μαθητής του θα πρέπει με τις πράξεις και τα λόγια του να είναι *ἀρχέτυπον* προς τους μαθητές του, εφόσον έχει γίνει και ο ίδιος δάσκαλος⁶¹.

Πέρα από τις οικονομικές παροχές του Καντακουζηνού στο διδασκαλείο του Γρηγορά, η έρευνα των επιστολών δεν σώζει άλλη αναφορά περί οικονομικής ενίσχυσης του διδακτηρίου. Πιθανόν ο Γρηγοράς να ελάμβανε αντίστοιχη οικονομική ενίσχυση και επί Ανδρονίκου Β΄ Παλαιολόγου, ενόσω δηλαδή ζούσε και ο Θεόδωρος Μετοχίτης. Δεν γνωρίζουμε αν λάμβανε δίδακτρα από τους μαθητές του, καθώς αν συγκρίνουμε τις επιστολές του με αυτές του Υρτακηνού, θα

58. Στην Ελένη Καντακουζηνή Παλαιολογίνα αφιερώνει ο Γρηγοράς το έργο του «Λύσεις ἀποριών», βλ. P.A.M. LEONE, Nicephori Gregorae «Antilogia» et «Solutiones Quaestionum», Byz 40 (1970), 488-513. Για την Ελένη Καντακουζηνή Παλαιολογίνα, βλ. D. NICOL, *The Byzantine family of Cantacuzenos ca. 1100- 1460*, Washington 1960, 135-137.

59. Βλ. I. A. VAN DIETEN, *Nikephoros Gregoras, Rhomäische Geschichte*, 5er Teil, Stuttgart 2003, 17-31.

60. Βλ. B. ΔΕΝΤΑΚΗΣ, *Ιωάννης Κυπαρισσιώτης, ο σοφός και φιλόσοφος*, τ. Α΄, Αθήνα 1965, 13-14.

61. LEONE, *Epistulae* II, επ. 4, στ. 176-180.

διαπιστώσουμε ότι πουθενά σχεδόν δεν ζητά κάτι για τον ίδιον. Φαίνεται λοιπόν ότι η οικονομική του κατάσταση ήταν ανεκτή. Η κατάσταση άλλαξε μετά το 1341, μετά από τον νέο εμφύλιο που ξέσπασε, όμως ο Γρηγοράς είχε πια αποκτήσει μεγάλη φήμη ως διδάσκαλος, οπότε μπορούσε να επιβιώσει, ακόμη και όταν κλονίστηκαν οι σχέσεις του με τον Ιωάννη Καντακουζηνό (1347), άρα εύλογα έπαυσαν οι πλούσιες χορηγίες. Μετά την ενεργό ανάμιξή του στην ησυχαστική έριδα, κατά το έτος 1347, η λειτουργία του διδακτηρίου ήρθε σε δεύτερη μοίρα, ενώ η δραστηριότητα αυτή εγκαταλείφθηκε το 1351, με τον εγκλεισμό του στη μονή της Χώρας. Πάντως, κάποιοι μαθητές του Γρηγορά συμμερίστηκαν το μίσος του για τον Παλαμά, ωστόσο, όπως ήδη προαναφέρθηκε, μετά από τις απειλές που δέχθηκαν από τον Καντακουζηνό στην Σύνοδο του 1351, αναγκάστηκαν να εγκαταλείψουν τον διδάσκαλό τους⁶². Μάλιστα, σε όσους μαθητές του Γρηγορά παρέμειναν πιστοί, επιφυλάχθηκε σκληρή μεταχείριση, σύμφωνα με όσα λέει ο ίδιος στη *Ρωμαϊκή Ιστορία*: *Ἐπειτα τῶν ἐμῶν χειρῶν τοὺς ἐμοὺς βιαίως ἀφήρπαζον μαθητάς, οἳ μέχρι τέλους ἐμοὶ παραμείναντες συνεμάχουν ἐν τῷ σταδίῳ ἐκείνῳ* (2.1012.6 κ.ε.).

Στη συνέχεια, ο Γρηγοράς παρομοιάζει τους μαθητές του με «εὐγενεῖς σκύλακας», ενώ επισημαίνει ότι άλλοι μαθητές του φυλακίστηκαν και άλλοι, υπό τον φόβο φοβερῶν απειλῶν, αναγκάστηκαν να απαρνηθούν κάθε συναναστροφή με τον διδάσκαλό τους: *Τούτων δὲ τοὺς μὲν δεσμοτηρίοις τοῖς πικροτέροις παρέπεμψαντοῖς δὲ ἠπέιλησαν τὰ δεινότατα εἰ μὴ τὴν ἐμὴν ὁμιλίαν ἐκόντες ἐξομῶσαιντο τέλεον...* (2.1012.13-15).

Ο Γρηγοράς δείχνει να κατανοεί την υπαναχώρηση των μαθητῶν του μπροστά στις απειλές των κρατούντων, ωστόσο για όσους μαθητές του προσχώρησαν στην παλαμική μερίδα μιλά με σκληρότητα, λέγοντας ότι άφησαν τον διάβολο να μπει μέσα τους⁶³. Στους πιστούς μαθητές του τέλος, εναποθέτει ο Γρηγοράς την ελπίδα ότι θα διαφυλάξουν την

62. *Ρωμαϊκή Ιστορία*, 2.994.16-2.995.7. Στο απόσπασμα ο Γρηγοράς με λύπη βλέπει ότι από την ομάδα των φοιτητῶν του δεν έμεινε ούτε το ένα τρίτο, καθώς απειλήθηκαν με δήμευση περιουσίας και φυλάκιση. Ένας από τους μαθητές του είχε προηγουμένως αντιπαρατεθεί με σθένος στον Παλαμά βλ. 2.1001.16 κ.ε.

63. *Ρωμαϊκή Ιστορία*, 2.1049.7-18. Ο Γρηγοράς εδώ παρομοιάζει τον μαθητή του με τον Ιούδα και επισημαίνει ότι από τότε που ενδύθηκε το μοναχικό σχήμα, μπήκε μέσα του ο διάβολος.

αξιοπιστία των χειρογράφων που εμπεριέχουν τα έργα του, καθώς παρατηρεί, μετά την αποφυλάκισή του (μετά το 1354), ότι οι ησυχαστές με θράσος έχουν προχωρήσει σε παραφθορά των έργων του. Ως αποτέλεσμα αυτού, ο ίδιος είχε αφήσει στους φίλους του παρακαταθήκη να προμηθευτούν τα έργα του από μαθητές του που τα έχουν μεταγράψει ορθά⁶⁴. Η μαρτυρία αυτή του Γρηγορά επιβεβαιώνει τις έρευνες των τελευταίων ετών σχετικά με τα χειρόγραφα που επιμελήθηκε ο Γρηγοράς, σε αρκετά από τα οποία, όπως προαναφέρθηκε, αναγνωρίστηκε το δικό του «χέρι», μαζί με το «χέρι» στενών συνεργατών του.

Παιδαγωγικές απόψεις

Αξίζει εδώ να σταθούμε στις παιδαγωγικές απόψεις του Γρηγορά, όπως αυτές απαντώνται στο corpus των επιστολών του. Ήδη από τη δεκαετία του 1320, ο Γρηγοράς γράφει στον ανήσυχο για τις επιδόσεις του γιου του Θεόδωρο Μετοχίτη, τα εξής:

Ο πατέρας, εξαιτίας του παρορμητικού του χαρακτήρα και θέλοντας να δει αυτά τα αποτελέσματα που έχει κατά νου, τα οποία είναι μεν σπουδαία, αλλά ακατάλληλα ακόμη για τον νεαρό γιο του, απέχει πολύ από το να κρίνει αδέκαστα. Ο νους του παιδιού, πνιγμένος από τους δυο διώκτες του, δηλαδή και από την ντροπή και από το φόβο, πιο πολύ θα ναυαγήσει, παρά θα πλεύσει με ούριο άνεμο, αν θελήσει να εξηγήσει αμέσως όλα τα νοήματα. Διότι δείχνοντας (ο νους του νέου) τη διάθεση να τα συγκεντρώσει και να επιδείξει τα πάντα ραγδαία, όλον δηλαδή εκείνον τον πλούτο που έχει μέσα του αποταμιευθεί, καθώς τα νιάτα είναι όλο θέρμη και απληστία, δεν έχει ακόμη προσλάβει από κάπου το απαραίτητο σθένος, για να τον υπηρετήσει. Κατά συνέπεια, αμέσως κατανικάται ο νους και αποδυναμώνεται και καταφεύγει στα σκοτάδια της δειλίας και της ατέλειωτης σιωπής... αν όμως πριν από την κατάλληλη στιγμή απαιτούμε την τελειοποίηση του καρπού (της γνώσεως), δεν κατανοώ, μα τους λόγους, σε τι θα μπορούσαμε να ωφεληθούμε, αφού είναι παρόμοιο με το να ζητούμε το νέο κρασί την άνοιξη⁶⁵.

64. *Ρωμαϊκή Ιστορία*, 3.549.8-12

65. LEONE, *Epistulae* II, επ. 25, 26-48. Αποδίδουμε στη νέα ελληνική τα χωρία σχετικά με τις παιδαγωγικές απόψεις του Γρηγορά, προκειμένου να διευκολύνουμε τους μελετητές. Ενδεικτικά παραθέτουμε αποσπασματικά και το πρωτότυπο κείμενο: *Ὁ μὲν γὰρ τῷ βιαίῳ*

Φαίνεται ότι ο Μετοχίτης απαιτούσε μεγάλες προόδους από τον γιο του, κάτι που αναφέρει σε επιστολή του και ο Υρτακηνός⁶⁶, ο οποίος μάλιστα προτείνει ότι για τον απείθαρχο Νικηφόρο Μετοχίτη δεν αρκεί ένας παιδευτής, αλλά ένας παιδαγωγός, για να είναι δίπλα του συνεχώς, ελέγχοντας κάθε κίνησή του μέσα και έξω από το σπίτι.

Ο Γρηγοράς δίνει συμβουλές και σε έναν άλλον γονέα, τον Κωκαλά, ο οποίος προφανώς αγωνιούσε και αυτός (διαχρονική η αγωνία των γονέων για την πρόοδο των παιδιών τους) για την πορεία μάθησης του γιου του. Σε αυτόν επισημαίνει ότι η φιλοτιμία⁶⁷ είναι η κινητήριος δύναμη για την πρόοδο. Φιλοτιμία όμως στην παιδευτική διαδικασία παρέχει πρωτίστως ο έπαινος, όπως συμβαίνει και σε πλήθος άλλων δραστηριοτήτων. Ο Κωκαλάς λοιπόν φαίνεται να ζημιώνει το παιδί του, εφόσον δεν τον επαινεί, γι' αυτό θα πρέπει να αλλάξει στάση (Leone, επ. 101).

Όσα αναφέραμε παραπάνω φωτογραφίζουν έναν δάσκαλο με ουμανιστική διάθεση και σεβασμό στην προσωπικότητα του κάθε μαθητή. Πέρα από τη σαφή επίδραση των παιδαγωγικών απόψεων του Πλουτάρχου στις παραπάνω θέσεις του Γρηγορά⁶⁸, θα πρέπει να αναγνωρίσουμε την οξυδέρκεια του παιδαγωγού που αναγνωρίζει τη μάθηση ως μια εξελικτική διαδικασία, ενώ ως εμπειρία από το διδακτικό του έργο αποκομίζει τα παρακάτω:

Επίσης, από όσους θέλουν να στραφούν κάτω από τη δική μου καθοδήγηση στην κατανόηση των μυστηρίων που περιβάλλουν την

της φύσεως δουλεύων ὁ πατήρ καὶ τοιαῦθ' ὁρᾷν ἐθέλων ἡλίκα καὶ οἶεται, μέγιστα δὴ τινα καὶ οὕτω ὥραϊα τῷ νέῳ πολλοῦ γε δεήσει τὰς ψήφους ἀδεκάστους ἐκφέρειν τοῦ δ' ὁ νοῦς ἀμφοῖν αἰδοῖ καὶ φόβῳ ἐφεδρενόντοιν περιαντλούμενος, ναυαγῇσι μᾶλλον ἢ οὐριοδρομήσει, εἰ τὴν τῶν νοημάτων ἐθελήσειεν αὐτοματίζειν πρόοδον ...

66. *The Letters of Theodoros Hyrtakenos*, επ. ξβ', 230-232.

67. Η λέξη εδώ χρησιμοποιείται με θετική σημασία, ως αγάπη για την πρόοδο και τη διάκριση.

68. Πλουτάρχου, *Ἠθικά, Περὶ παίδων ἀγωγῆς*, 8, F,4-9,B,8: *κακείνο φημί, δεῖν τοὺς παῖδας ἐπὶ τὰ καλὰ τῶν ἐπιτηδευμάτων ἄγειν παραινέσεσι καὶ λόγοις... ἤδη δὲ τινας ἐγὼ εἶδον πατέρας, οἷς τὸ λίαν φιλεῖν τοῦ μὴ φιλεῖν αἴτιον κατέστη. τὶ οὖν ἔστιν ὃ βούλομαι λέγειν, ἵνα τῷ παραδείγματι φωτεινότερον ποιήσω τὸν λόγον σπεύδοντες γὰρ τοὺς παῖδας ἐν πᾶσι τάχιον πρωτεῦσαι πόρους αὐτοῖς ὑπερμέτρους ἐπιβάλλουσιν, οἷς ἀπανδῶντες ἐκπίπτουσιν, καὶ ἄλλως βαρυνόμενοι ταῖς κακοπαθείαις οὐ δέχονται τὴν μάθησιν εὐηγίως.*

επιστήμη των λόγων, κατάλαβα ότι τα πρώτα κείμενα που συνθέτουν οι μαθητές κατέχουν σποραδικά και αμυδρά τις έννοιες, κατά τρόπο παιδαριώδη, όπως είναι εύλογο, ενώ παράλληλα κατακλύζουν την ακοή με έναν χυδαίο στόμφο και με ένα ευτελές πλήθος λέξεων, οι οποίες κατ'εξοχήν καθιστούν τα γραπτά τους ασαφή και αινιγματικά. Κι αν δεν εξηγήσουν οι ίδιοι τα λόγια τους, όπως ακριβώς οι παραμάνες εξηγούν τα αισθήματα των νηπίων, δεν θα ήταν ποτέ δυνατόν ούτε το σφουγγάρι να μπορεί να τα καθαρίσει, ούτε κανείς από τους μάντις να τα ερμηνεύσει. Διότι, επειδή ακόμη απέχουν πολύ από την τελειότητα, εξαιτίας της νοητικής ανωριμότητας, δεν είναι σε θέση να χρησιμοποιήσουν ούτε καν τον εύλογο κανόνα για τη δημιουργία και τη σύνταξη των λέξεων, αλλά, όπως θα το έλεγε κανείς με άλλον τρόπο, ανοικοδομούν την περίφημη λεσβιακή οικοδομή. Όταν όμως προχωρήσει ο χρόνος, αν το επιτρέψει η φύση, σιγά σιγά εκείνα τα βρεφικά παιχνίδια χάνονται, ενώ (μέσα στα κείμενά τους πλέον) θριαμβεύει η παντοδυναμία και η σταθερότητα του νου, τα στολίζει η ευκρίνεια της σύνταξης και η αττική διάλεκτος φθάνει πια στην ωριμότητά της ...⁶⁹.

Πιο κάτω βέβαια θα επισημάνει ο Γρηγοράς ότι υπάρχει και μια κατηγορία ανθρώπων που δεν είναι ευνοημένοι από τη φύση, με αποτέλεσμα να μην είναι σε θέση να γράψουν ώριμα ούτε σε μεγάλη ηλικία. Αυτοί οι άνθρωποι παράγουν γραπτά που μοιάζουν με εκτρώματα και με τις νυχτερινές φλυαρίες, στις οποίες επιδίδονται οι γριές (επ. 115, 73-79). Συνάγεται επομένως ότι ο Γρηγοράς ως διδάσκαλος πιστεύει στην εξελικτική μάθηση, αρκεί να ευνοεί και φύση του ανθρώπου στην κατάκτηση της γνώσης. Τούτο επιβεβαιώνει και μια άλλη επιστολή του, προς τον μαθητή του, Νικηφόρο Μετοχίτη. Η επιστολή χρονολογείται πιθανότατα πριν το 1328 και ο Γρηγοράς εκεί απολογείται για την περίοδο απραξίας του, λέγοντας ότι αποσύρθηκε στην οικία του, καθώς αισθανόταν υποδεέστερος

69. LEONE, *Epistulae* II, επ.115, στ. 52 κ.ε. ξυνεῖναι δέ μοι καὶ τῶν ὅσοι σφᾶς αὐτοὺς οἰακίζειν ἐθέλουσιν εἰς ἀνάληψιν ὑπ' ἐμοὶ τῶν ὁργίων ὁπόση τῶν λόγων ἐστὶν ἐπιστήμη γεγνηται, ὥς οἱ πρῶτοι τῶν νέων τόκοι, σποράδας καὶ ἀμυδράς τινας ἔχουσι τὰς ἐννοίας καὶ οἷα εἰκὸς μειρακιώδεις, λέξεων δὲ συρφετώδη θόρυβον ἀδεῶς ἐπαντλοῦσι καὶ βάνανυσόν τινα ὄχλον εἰς ἀκοήν, αἱ καὶ ἐς τὸ γρίφον καὶ πάντη δυσξήμβολον μάλα ἀπάγουσι τὰ λεγόμενα ...

σε σχέση με άλλους λογίους. Στη συνέχεια, αναφέρει ότι συγγράφει ένα εγκώμιο για την αμυγδαλιά, αλλά όπως και να έχει, η δική του απραξία δεν είναι αξιοκατάκριτη, μια και ο ίδιος δεν είχε από τον πατέρα του ως κληρονομιά τα γράμματα, ούτε διακατέχεται από υπέρμετρη φιλοδοξία, αντίθετα με τον νεαρό Μετοχίτη που είχε πατέρα του τον πιο λόγιο άνδρα της εποχής και είναι επομένως κρύμα να μην ακολουθεί τα χνάρια του. Προβλέπει μάλιστα πως το όνομα του Θεοδώρου Μετοχίτη θα μείνει αθάνατο, ενώ το όνομα του γιου του θα γίνει αφορμή ονειδισμού και καταλήγει επισημαίνοντας ότι αν ο μαθητής του ήταν ανεπίδεκτος μαθήσεως και είχε φύση που ταίριαζε σε έναν χειρωνακτα τεχνίτη του πηλού ή γεωργό, τότε δεν θα τον κατηγορούσε κανείς. Τώρα ωστόσο, εφόσον και ταλέντο στα γράμματα έχει και πολλά βιβλία από τη συλλογή του πατέρα του, θα πρέπει να δείξει φιλότιμο και να εργασθεί! (επ. 112, 44-55).

Το θέμα της χαρισματικής φύσης επανέρχεται σε μια ακόμη επιστολή του Γρηγορά, προς την Ελένη Παλαιολογίνα Καντακουζηνή. Εκεί, ο Γρηγοράς εξαίρει το ταλέντο της Παλαιολογίνας, επισημαίνοντας ότι εκείνη ανήκει στους ταλαντούχους ανθρώπους που αποκτούν τη θεωρητική γνώση, δίχως να έχουν ανάγκη από την εμπειρία των αισθήσεων. Εδώ βέβαια είναι σαφείς οι πλατωνικές και νεοπλατωνικές επιδράσεις⁷⁰.

Συμπεράσματα

Από τη διερεύνηση του συνολικού έργου του Νικηφόρου Γρηγορά, είμαστε πεπεισμένοι για τη λειτουργία ενός διδακτηρίου, υπό τη διεύθυνση του ιδίου, στη μονή της Χώρας, από τη 10ετία του 1320 μέχρι και το 1351. Σε αυτά τα τριάντα χρόνια διδασκαλίας είναι φανερή η πλούσια αντιγραφική δραστηριότητα του Γρηγορά, την οποία πιστοποιεί

70. LEONE, *Epistulae* II, επ. 42, 30-36. Στο χωρίο αυτό είναι σαφής η επίδραση από τις *Ἐννεάδες* του Πλωτίνου, ενώ τη διάκριση των ανθρώπων σε δυο κατηγορίες (δηλ. σε όσους ξεκινούν από τις αισθήσεις για να γνωρίσουν τα νοητά και σε όσους χαρισματικούς ανθρώπους κατέχουν εκ φύσεως τα νοητά) την εντοπίζουμε και στον *Φλωρέντιο* του Γρηγορά, βλ. S. MARIEV, *Plotinus in the Phlorentios of Nikephoros Gregoras*, στο: *Koinotaton doron, das späte Byzanz zwischen Machtlosigkeit und kultureller Blüte*, Berlin/Boston 2016, 101-107.

πλήθος χειρογράφων. Ο Γρηγοράς πεθαίνει μετά το 1358, έχοντας αφήσει μεγάλο και ποικίλο συγγραφικό έργο, το οποίο συχνά υπομνηματίζει ο μαθητής του, Ισαάκ Αργυρός⁷¹, ο πιο «δραστήριος» εκδοτικά μαθητής του Γρηγορά. Από αυτό το εκδοτικό έργο μπορούμε να ανασυνθέσουμε εν μέρει και τα ενδιαφέροντα του Γρηγορά ως διδασκάλου, περισσότερες όμως πληροφορίες ως προς αυτό λαμβάνουμε από το επιστολογραφικό του corpus.

Σίγουρα, ένα μέρος του επιστολογραφικού έργου του Γρηγορά χάθηκε για πάντα. Για παράδειγμα, ο ίδιος μαρτυρεί ότι κατά τα τελευταία έτη της ζωής του αλληλογραφεί με διανοούμενους από την Θεσσαλονίκη, από τους οποίους μαθαίνει και τα εξοργιστικά για αυτόν νέα, περί μεθοδεύσεως της αγιοποίησης του νεκρού Παλαμά⁷². Από τις επιστολές των τελευταίων αυτών ετών ελάχιστες μας σώζονται. Εντούτοις, από τις σωζόμενες επιστολές, αλλά και από το ιστορικό και φιλοσοφικό του έργο, μπορούμε να σκιαγραφήσουμε το προφίλ του διδασκάλου Γρηγορά. Πρόκειται για έναν δάσκαλο που συνεχίζει εν πολλοίς το διδακτικό έργο του Παχυμέρη και του Πλανούδη, καθώς και των διδασκάλων του, Ιωάννου Γλυκέος και Θεοδώρου Μετοχίτη. Κάνει τους μαθητές του κοινωνούς του συγγραφικού του έργου και εμπιστεύεται στους πιο άξιους την αντιγραφή χειρογράφων. Στα διδακτικά του καθήκοντα θέτει ως προτεραιότητα τη μεταλαμπάδευση γνώσεων του trivium και του quadrivium, με ιδιαίτερη έμφαση στη διδασκαλία της αστρονομίας. Η αττική γλώσσα είναι μέλημά του, παράλληλα όμως με οξυδέρκεια παρατηρεί πως η γλώσσα είναι κατάκτηση που απαιτεί ωριμότητα διανοητική. Με την ίδια οξυδέρκεια,

71. Ο Ισαάκ Αργυρός είναι ένας από τους δυο αντιγραφείς που ανήκαν στο στενό κύκλο του Γρηγορά και επιμελήθηκαν υπό την επίβλεψή του πολλά χειρόγραφα [βλ. και 152, σημ. 40]. Μάλιστα, ο Αργυρός συνέχισε μετά τον θάνατο του Γρηγορά να αντιγράφει χειρόγραφα, κυρίως όσα αφορούσαν την επιστήμη της Αστρονομίας, καθώς και την πολεμική κατά του Παλαμά, βλ. GÓMEZ, Saint-Saveur de Chora, 140-197, κυρίως 175-182 και LAUE – MAKRI, Isaak Argyros' Abhandlung über die Kegelprojektion [βλ. σημ. 49], 226-245.

72. *Ρωμαϊκή Ιστορία*, 3.550.23-24, *ὡς τὰ ἐκείθεν ἡμῖν ἀφικνούμενα δεδήλωκε γράμματα ...* Για την αλληλογραφία του Γρηγορά με λογίους της Θεσσαλονίκης, βλ. F. TINNEFELD, Intellectuals in late byzantine Thessalonike, *DOP* 57 (2003), 153-172, κυρίως 159-160. Επίσης, GARZYA, Un opuscule inédit de Nicolas Cabasilas, [βλ. σημ. 46], 524-525.

παρατηρεί πως ο ευαίσθητος ψυχισμός των νέων μαθητών πληγώνεται από την αυστηρότητα, οπότε χρειάζεται ενθάρρυνση και όχι τιμωρία, για να προοδεύσουν στα γράμματα. Ενημερώνει και καθησυχάζει τους γονείς που αγωνιούν για την πρόοδο των παιδιών τους, γίνεται όμως επικριτικός και αυστηρός, όταν έχει να κάνει με τη νωθρότητα των μαθητών του. Ο Γρηγοράς φαίνεται να δουλεύει συλλογικά με μια ομάδα μαθητών του, παράγοντας από κοινού πλήθος χειρογράφων υπό την επίβλεψή του. Ο διδάσκαλος Γρηγοράς έχει την πεποίθηση ότι διαμορφώνει χαρακτήρες και περιμένει πίστη και αφοσίωση από τους μαθητές του, πολλούς από τους οποίους παρατηρεί με ικανοποίηση να προοδεύουν στην κοινωνία. Έχοντας όλα αυτά υπ' όψιν, θα μπορούσαμε να κατατάξουμε τον Γρηγορά σε έναν ουμανιστή διδάσκαλο, με αντιλήψεις πιο προοδευτικές, από αυτές που η εποχή του συγχωρούσε.

NIKEPHOROS GREGORAS' "DIDASKALEION"

This paper focuses on the foundation and function of a school-“didaskaleion” by Nikephoros Gregoras in the first half of the 14th century (ca. 1325-1350). Information about this school is provided by Gregoras himself in his Letters, as well as in his History (*“Ρωμαϊκὴ Ἱστορία”*), whereas secondary data can be traced in his most prominent student’s writings, Isaak Argyros. This institution was located at the Chora Monastery, and, according to Gregoras’ words, its basic aim was to prevent the extinction of learning and to transmit all the knowledge related to “tetraktys”, and especially to astronomy. Besides the inquiry into information about the curriculum and the students of this school, the present study examines thoroughly Gregoras’ pedagogic principles and emphasizes on his rather modern aspect concerning the way he relates child development with education.

